

ilahî hukuktan beşerî hukuka (osmanlı örneği)

Faruk YILMAZ

Yrd. Doç. Dr., Avukat

I- Osmanlı Devletinin Klasik Yönetim Biçimi

Osmanlı devlet sistemi, Orta Asya geleneğinden süregelen irsen intikal eden bir saltanat ile Emvilerden itibaren saltanata dönüşmüş hilafetin mezcedildiği, “zıllullah-i fi'l-alem” (Allah'ın yer yüzündeki gölgesi) sayılan hükümdarın özellikle siyaset alanında gücünün tartışılmadığı fakat topluma uygulanması açısından devlet kurumlarının oluşturduğu bir yapıyı ifade eder. Bu yapı kimilerine göre tipik teokrasidir.¹

Saltanat kurumu ile diğer merkez örgütlerini şöyle sıralayabiliriz:

- A- PADIŞAH VE SARAY
- B- VEZİRLİK VE DİVAN-I HUMAYUN
- C- YARGI ÖRGÜTÜ
- D- İLMİYE ÖRGÜTÜ
- E- ASKERİ ÖRGÜT
- F- MALİYE ÖRGÜTÜ²

Biz bu makalemizde, yönetimle doğrudan ilgisi açısından ilk iki ve nisbî olarak ta üçüncü başlığı inceleyeceğiz.

A- Padişah ve Saray

Osmanlı Devletinde ilk yönetim teşkilatı ikinci hükümdar Orhan Bey tarafından kurulmuştu. *Han, Hakan, Hüknar, Sultan, Padişah*³ gibi adlar alan dev-

let başkanı, başlangıçta liyakat ve ehliyet dikkate alınarak *Osmanoğulları* ailesi içinden seçilirdi.⁴ Bu seçimin oluşturduğu güçlükleri ve kardeş kavgalarını gören Fatih Sultan Mehmed, irsiyet esasını kanunlaştırarak, tahtın, babadan en büyük evlada intikalini sağlamıştır.⁵ Bu durum, I. Ahmed'e kadar devam etmiş, ondan sonra da tahta hanedanın en büyük erkek evladı geçmeye başlamıştır.⁶

Yavuz Sultan Selim'in Mısır'ı fethi üzerine hükümdar, şahsında hilafeti de temsil etmeye başladı.⁷ Böylece hükümdar maddi açıdan olduğu gibi, dinsel açıdan da kendisine itaat edilmesi gereken bir kişilik kazanmış oldu.⁸

Osmanlı devlet sistemi, Orta Asya geleneğinden süregelen irsen intikal eden bir saltanat ile Emevîlerden itibaren saltanata dönüşmüş hilafetin mezcedildiği, “zıllullah-i fi'l-alem” (Allah'ın yeryüzündeki gölgesi) sayılan hükümdarın özellikle siyaset alanında gücünün tartışılmadığı fakat topluma uygulanması açısından devlet kurumlarının oluşturduğu bir yapıyı ifade eder.

Osmanlı Devletinde devletin organları birbirlerinden bağımsız değildi. Yani kuvvetler ayrılığı yoktu ve idarî yetkiler büyük ölçüde hükümdarda toplanmış bulunmaktaydı.⁹ Fakat padişahın yetkileri batı devletlerindeki gibi sonsuz ve sınırsız değildi. Çünkü hareketlerinde İslâm Dini'nin kuralları anlamına gelen şeriat hükümlerine tâbi olmak zorundaydı.¹⁰

Hilafetin *Memlûklülerden* devralınmasından önce dahi, aynı kural geçerli idi. Her ne kadar *Emevîlerden* itibaren, İslâm toplumlarında şûra sisteminin egemen olmadığı halifelikler, hükümdarlıklar mevcut idiyse de Müslüman devletlerde hükümdarların yetkileri asla sınırsız olmayıp, hem yöneticiler hem de hâl için şeriat hükümleri geçerli idi. İlk Osmanlı Beyi Osman Bey, ölümünden önce oğlu Orhan Bey'e şeriat hükümlerinden sapmamasını vasiyet etmişti.¹¹

B- Vezirlik ve Divan-ı Hümayun

1- Vezirlik ve Vezir-i Azamlık

a- Vezirlik

Hükümdara maddî konulardaki görevlerinde yani devlet ile ilgili fonksiyonların icrasında yardımcı olan kişilerin başında vezirleri görmekteyiz. Vezirlik ma-

kamına *vezaret*, *sadaret* gibi adlar da verilmekteydi.¹² Padişahı her tarafta ve her hususta temsil eden vezir, bizzat padişah tarafından atanmakta ve azlolunmaktaydı.¹³

Sultan Orhan zamanında (1326-1359) sultanın veziri, kardeşi Alaüddin Bey idi. Sonraları vezir sayısının çoğalması ile içlerinde seçkin olanı vezir-i azam (en büyük vezir) olmuştur. Kanuni'den sonra *vezir-i azam*'a sadrazam denilmeye başlanmıştır.¹⁴

Vezirler, devlet işlerini *Divan-ı Hümayun*'da görüştükleri için bunlara *Kubbealtı Vezirleri* de denmekteydi. Divan-ı Hümayun'a dahil olanlar arasında, vezirlerden başka, *Nişancı*, *Defterdar*, *Kaptan-ı Derya* ve sonraları *Yeniçeri Ağası* da vardı. III. Ahmed (1703-1730)'den itibaren *kubbealtı vezirleri* kaldırıldı ve yalnızca *Anadolu*, *Rumeli*, *Bağdat* ve *Mısır Beylerbeylerine* vezirlik verildi. Sonradan bütün valilere ve ileri gelenlere vezirlik unvanı verilmeye başlandı.¹⁵

b- Vezir-i Azamlık

Vezir-i Azam, diğer vezirlere göre seçkin vezirdir. Önceleri bir olan vezir sayısı, sonradan çoğaldığı için, ilk vezire ulu vezir anlamına “*vezir-i azam*” denilmişti. Vezir-i Azamlık, Fatih'ten önce bile mevcuttu.¹⁶

Kanunî'den itibaren vezir-i azam'a sadrazam denilmeye başlamıştır. II. Mahmud (1808-1839)'tan itibaren, bir ara *başvekil* denildiğini de görmekteyiz.¹⁷ Sonra yeniden “sadrizam” terimi kullanılmıştır.

Vezir-i Azam'ın görevlerine gelince, padişah vekili olarak vezir-i azam, *bütün devlet işlerinin görülmesi*, *halkın dirlik ve düzenliğinin yürütülmesi*, *cezaların infazı*, *devlet hizmetlilerinin atanması*, *adaletin yerine getirilmesi* gibi bütün devlet işlerini yürütmekteydi.¹⁸

Vezir-i Azam'ın durumu, bugünkü başbakanlık kurumu ile kıyaslanabilir. Devlet işlerinin ve buna ilişkin kararların tartışılıp karara bağlandığı en yüksek organ ise *Padişah Divanı* diyebileceğimiz Divan-ı Hümayun idi.¹⁹

2-Divan-ı Hümayun

Divan-ı Hümayun, Osmanlı saltanatı içinde, en önemli karar organdır.²⁰ Önceleri hükümdarın, sonraları da *vezir-i azam*'ın başkanlığında toplanan ve devlet işlerini görüşen bu meclis, Osmanlı devlet teşkilatında önemli bir yer tutar.²¹ Divanda vezirler, Rumeli ve Anadolu kadı-askerleri, İstanbul Kadısı,

Defterdar, Nişancı, sonraları da Kaptan Paşa ve Yenicheri Ağası ve Reisü'l-Küttap bulunmakta idi.²²

Divan-ı Hümayun üyesi olmamakla birlikte toplantılara katılanlar arasında önceleri Şeyhu'l-İslâm da vardı. Fakat Şeyhu'l-İslâm esasen divan üyesi değildi. Yine yardımcıları arasında, Reisü'l-Küttap'a bağlı olarak kalem memurları ile tezkireciler ve çavuşbaşları sayabiliriz.²³

Divan-ı Hümayun yasama alanında, devletin işlerinin şer'i esaslara göre yürütülmesi için bir Danışma (Şûra) Meclisi olarak çalışmaktaydı.²⁴ Kanun, hüküm, irade-i senniye, berat-ı âli denilen ferman ve kanunlar önce divanda görüşülür, sonra yasalaştırılırdı.²⁵

Bu kurulun yetkisi yalnızca yasama işlerinden ibaret değildi. Divan, aynı zamanda Osmanlı Devleti'nin en yüksek mahkemesi olarak ta görev yapmaktaydı.²⁶ Bu görev, bugünkü Yüce Divan'a da benzetilebilir. Yine bu sıfatı yanında, temyiz mahkemesi niteliği taşıdığı da olurdu.²⁷

Divan-ı Hümayun'daki idari yetkileri, diğerlerinden ayırt etmek imkânsız gibidir. Çünkü kuvvetler birliği sisteminin egemen olduğu Osmanlı Devleti'nde yürütme yetkisi, diğer yetkilerle kaynaşmış durumdadır.²⁸

Divan, idari işlerde padişahтан sonraki en yüksek makam idi. Dirlik işleri, tımarların denetimi vb. işler bile Divan-ı Hümayun tarafından yürütülmekteydi. Yöneticilerin üst düzeyde denetimi görevi de Divan'ın görevlerindendi.²⁹

Özetle diyebiliriz ki Osmanlı Devleti'nin ilk dönemindeki kurumlar, İslâmî bir gelenekle düzenlenmiş olan kurumlar idi.³⁰ Hatta bu kurumlar ve bunları düzenleyen yasalar XIX. yy'a kadar böyle kalmıştır. Devletin teşkilat ve kanunlarının esası dinî, ruhu da İslâmî idi. Durum, bozulma devrine dek böylece süregelmiştir.³¹

II- Osmanlı Devleti'nde Laikleşme Hareketlerinin Tarihçesi

1699 yılı başında yapılan Karlofça Antlaşması'yla Osmanlı Devleti gerilemeye başladı.³² Bu devreye geçtiğimizde devlet adamlarının tam bir şaşkınlık içine girdiklerini gözlüyoruz. Asırlardır Avrupa'ya diz çöktürmüş Osmanlı Devleti, bu süreçte askerî açıdan yenilgilere uğramaya başlamış, Avrupa'nın bilim ve teknikteki gelişmelerine ayak uyduramamıştı. Avrupa'daki gelişmeler karşısında süregelen şaşkınlık bir yana, endişelerden kurtulmak için 1718-1730 yıl-

ları arası Lâle Devri olarak ilan edilmekte, eğlenceler düzenlenmekteydi.³³

Bu duraksama ve şaşkınlık devirlerinde kimi düşünür ve devlet adamlarının, bu olumsuz gidişi önlemek için bazı çalışmalar yaptıklarını, layihalar düzenleyip, devletin ileri gelenlerine sundukları ve öğütlerde bulduklarını görmekteyiz.³⁴ Bu eserler, eser sahiplerinin, kendi devirlerinde gördükleri aksaklıklar ile bunlara ilişkin tasarladıkları çözüm ve önerilerden oluşmaktaydı. Bu eserlerden tipik olan dört tanesinin adını vermek istiyoruz. Bunlardan ilk ikisi XVII. yy.'da, biri XVIII. yy.'da biri de XIX. yy.'ın başında yazılmışlardır. Bu eserlerin tetkiki, söz konusu devirler hakkındaki, sosyal sorunlar hakkında bizi aydınlatacağı gibi, dönem aydınlarının çağlarını nasıl değerlendirdiklerini ve ne tür çözümler aradıklarını gösterecektir.

Osmanlı Devletinde devletin organları birbirlerinden bağımsız değildi. Yani kuvvetler ayrılığı yoktu ve idarî yetkiler büyük ölçüde hükümdarda toplanmış bulunmaktaydı. Fakat padişahın yetkileri batı devletlerindeki gibi sonsuz ve sınırsız değildi.

1-Kâtip Çelebi: *Düsturu'l-Amel fi Islahi'l-Halel*³⁵

2-Koçi Bey: *Koçi Bey Risalesi*³⁶

3-Defterdar Sarı Mehmet Paşa: *Nesayihu'l-Vüzera ve'l-Ümera*³⁷

4- Koca Sekbanbaşı: *Hulasatu'l-Kelam fi Reddi'l-Avam*³⁸

Adlarını verdiğimiz bu eserler incelendiğinde, XVI. yy.'dan itibaren Osmanlı devlet ve toplum yapısının genel çizgilerini görebiliriz. Fakat yine görürüz ki bütün tespit ve eleştirilere rağmen, askerî çöküşün önü alınamamış, toplumdaki aksaklıklar yeterince teşhis edilememiş ve ilerleme yönünde ciddi adımlar atılamamıştı. Yapılan teşebbüsler büyük ölçüde başarısızlığa uğramış ya da belirli kimselerce engellenmiştir. Bu yeniliklere örnek olarak III. Selim'in ıslahat hareketlerini gösterebiliriz. Padişahlık döneminde orduda, sosyal hayatta ve ekonomik yapıda birçok yenilikler getirmek için çalışan III. Selim, sonuçta Kabakçı İsyanı ile tahttan indirilmiş (1807) ve bir yıl sonra da öldürülmüştü.³⁹

Kabakçı İsyanı'ndan sonra yönetime hâkim olup, II. Mahmud'u tahta geçiren Rusçuk Ayanından Alemdar

(Bayraktar) Mustafa Paşa, Rumeli ve Anadolu Ayanlarını⁴⁰ toplayıp, 1808'de imzalanan Sened-i İttifak adlı belgeyi hazırlamıştı.⁴¹ Şimdi bu belgeyi ve bunu hazırlayan olayları daha yakından görelim.

A- Sened-i İttifak

Anayasacılık hareketleri ve temel hak ve özgürlüklerin gelişimi ile devletin yönetim düzeninin, yurttaşların hak ve özgürlüklerinin yazılı belgelerle yaptırma bağlanması, en azından saptanması amacıyla yönelik hareketler anlatılmış olur.⁴²

Osmanlı Devleti'nin ilk dönemindeki kurumlar, İslamî bir gelenekle düzenlenmiş olan kurumlar idi. Hatta bu kurumlar ve bunları düzenleyen yasalar XIX. yy'a kadar böyle kalmıştır.

Bu hareketler, XVIII. yy.'ın ikinci yarısında Batı Avrupa'da başlamış ve oradan dünyaya yayılmıştır. Bu akımla birlikte ülkelerin anayasalı hükümdarlığa geçiş hareketleri XIX. yy.'da, demokratik anayasacılığa geçişleri ise XX. yy.'da olmuştur.

Anayasacılık hareketi yalnızca devlet düzenini, temel hak ve özgürlükleri belgeleyen hareketler olarak kalmamış, çoğulcu demokrasilerin temel taşlarından biri olan yasaların üstünlüğü prensibinin yerleşmesinde de etkin rol oynamıştır.⁴³ Osmanlı toplumunda anayasacılık ve demokrasi hareketleri, sosyal yapı değişikliklerinden çok, yönetim katmanında, başka etkenlerden kaynaklanan eylemler olmuştur. Bunların çoğu, yukarıda da kısmen temas ettiğimiz üzere, Avrupa'nın ilerlemesine karşın, üst düzeydeki Osmanlı yöneticilerinin tepeden inme birtakım girişimleri olarak ortaya çıkmış, halk tabakalarına çoğu kez inmemiştir. Yine batılı devletlerin, Osmanlı tebaası durumunda bulunan gayri-müslimleri, yahudi ve hristiyanları korumak gerekçesiyle Osmanlı yönetimine yaptığı baskıyı da gözdardı etmemek gerekir. Tanzimat ve özellikle İslahat Fermanları'nda batılı devletlerin bu baskıları açıkça gözlenebilir.⁴⁴

1808 Sened-i İttifak Belgesi ise, bunlardan oldukça farklı bir belgedir. Sened-i İttifak'ı İngiltere'deki özgürlük hareketlerine ilişkin bir belge olan Magna Charta Libertatum (1215) ile mukayese etmek mümkündür.⁴⁵

Osmanlı Devleti'nin çöküşünü durdurup devlete yine eski kuvvet ve ihtişamını verebilmek için, III. Selim'in

yapmak istediği ıslahat hareketlerinden çeşitli sebeplerle zarar gören veya bu hareketleri beğenmeyen güçler, bu yenilikçi padişahı birleşerek devirmişlerdi.⁴⁶

Fakat III. Selim gibi düşünen Rusçuk ayanı Alemdar Mustafa Paşa, kuvvetleriyle birlikte İstanbul üzerine yürümüş, III. Selim'i tekrar tahta çıkarmak istemiş, III. Selim'in öldürüldüğünü öğrenince de II. Mahmud'u tahta çıkarmıştı. Sonra da II. Mahmud'a sadrazam olmuş, aynı zamanda bu genç ve yenilikçi padişahın korunmasını üstlenmişti.⁴⁷

III. Selim'in yolunda giden Alemdar Mustafa Paşa, ıslahat çabalarının başarıya ulaşmasındaki temel şartın, güçlü bir merkezî otorite olduğunu düşünerek, İstanbul'da alınan kararların, taşrada da uygulanması gerektiğini gözlemişti. Halbuki, taşrada egemen olan ayanlar (*derebeyler - hanedanlar*), âdeta özerk yönetimler kurmuşlar ve devlet merkezindeki hareketleri işitmez, merkezî otoriteyi de hissetmez olmuşlardı. İşte bu sebeple Alemdar, devlet otoritesini yeniden kurmak ve parçalanmayı durdurup birliği yeniden sağlamak istedi.

Bunun için önce İstanbul'dan işe başladı. Sonra, devlet otoritesini imparatorluğun her yerinde kurmak için Rumeli ve Anadolu ayanlarını İstanbul'a davet etti.⁴⁸ Padişah ve Ayan, *Kağıthane*'de müzakereye başladılar. Sonuçta ortaya Sened-i İttifak adı verilen metin çıktı. Metni madde madde özetlersek daha iyi anlaşılabilir.

1-Padişahın otoritesi devletin dayandığı temeldir. Bu otoriteye karşı gelinecek olursa, buna elbirliğiyle karşı konulacaktır.

2-Devletin ve ayanın yaşaması, düzenli bir ordunun kurulmasına bağlıdır. Buna engel olanlara hep birlikte karşı konulacaktır.

3- Devlet gelirlerinin toplanması, korunması ve padişahın emirlerinin yerine getirilmesi gerekir. Buna karşı gelenlere engel olunacaktır.

4-Padişahın emirlerini sadrazam uygulayacak ve buna karşı gelinmeyecektir. Karşı gelenlere bütün ayan karşı koyacaktır. Sadrazam yetkisini kötüye kullanırsa, buna da birlikte karşı gelinecektir.

5-Hanedanlar, padişahın otoritesini teminde birbirlerine kefil olacaklardır. Taşradaki beylerden birine devletçe saldırı vukû bulursa, hanedanlar (ayan) bu saldırıyı birlikte önleyeceklerdir.

6-Devlet merkezinde askerî ocaklar veya başkalarının kargaşa çıkarılırsa, hanedanlar izin almaksızın merkeze yürüyüp o ocağın kaldırılmasına çalışacaklar, suçluları cezalandıracaklardır.

7-Her hanedan, kendi bölgesindeki güvenliği ve vergi adaletini temin edecektir. Haksız vergilerin kaldırılması hususunda vükela ile hanedan arasında görüşmeler yapılacaktır.

Bu belgenin ekinde (zeyl) ise, bu senedin bundan sonra gelecek her sadrazam ve şeyhulislam tarafından imzalanacağını, padişahın da buna uyacağını belirten ifadeler yer almaktaydı.⁴⁹

Görüldüğü üzere bu belge ile ayanlar ülkede iyi bir yönetim tesisi için birlikte hareket etmeyi karar altına almışlardır. Yine bu belge ile ayanlar kendi toprakları üzerindeki egemenliklerini garanti etmişlerdir.⁵⁰

Buradaki önemli husus, keyfî bir merkezî uygulamaya karşı, ayana verilmiş olan direnme hakkıdır. Diğer yandan, merkezden kendilerine bir saldırı olduğunda ayanlar birbirlerine destek olacaklardı. Böylece merkezî yönetim yani padişah bir çeşit denetime tâbi tutulmuş olmaktadır.⁵¹

Padişah ve ayanın müştereken hazırladıkları bu belge, kamu ve anayasa hukuku açısından önemli bir belgedir. Fakat hemen yine hemen belirtelim ki bu belge, pratikte hiçbir zaman uygulanamamıştır. Aslında yenilikçi bir padişah olan II. Mahmud, bu belgeden rahatsız olmuş, belgenin sorumlusu Alemdar'ın yeniçeriler tarafından bir baskınla öldürülmesine âdeta göz yummuş⁵² iktidarını sınırlayan bu belgeye öncelikle kendisi karşı çıkmıştır.⁵³

B-Gülhane Hattı Hümayunu (Tanzimat Fermanı)

1- Tanzimat Hazırlayan Olaylar

III. Selim'in yolundan yürüyen II. Mahmud da devletin çöküşünü durdurmak için çareler aramaya başladı.⁵⁴

Önce yönetime ilişkin güçleri elinde topladı. Yeni bir ordu kurdu ve yeniçeriliği ortadan kaldırdı.⁵⁵ İmparatorluğun yürütme gücünü artıracak yeni düzenlemelere girişti. Saraya karşı gelen hanedanları ezdi. Yerlerine kendilerine bağlı olanları getirdi.

Etnik gruplar arasındaki sürtüşmeleri ortadan kaldırmak için vatandaşlar arasında din ve dil farklarının gözetilmeyeceğini duyurdu. Herkesin eşit olduğunu, can ve mal güvenliğinin sağlanacağını ilan etti.

III. Selim'in düşündüğü meşveret sistemini üç yeni meclis kurularak daha belirli bir biçime soktu. Bu meclisler, Dar-ı Şûray-ı Bâb-ı Âli, Meclis-i Ahkam-ı Adliye ve Dar-ı Şûray-ı Askeri idi. Bunların ilki hükümet organı, ikincisi yargı, üçüncüsü de askerî alanda faaliyet gösterecek, kurallar koyacaklardı.

Bu meclisler her ne kadar padişah iradesine bağlı idilerse de küçümsenecek kurumlar değildiler. Bunların asıl görevi bir "Nizamât-ı Esasiye" hazırlamaktı. Meclis-i Ahkam-ı Adliye, yargı yanında yasama fonksiyonunu da yüklenmiş, yasaları yürütmeye yönelik ilkelerini düzenlemeyi üzerine almıştı.⁵⁶

II. Mahmud, bunların yanında vezir-i âzamlık kurumunu başvekaletе çevirmiş, vezirlikler yerine nazırlıklar yani bakanlıklar kurmuş, tıbbiye ve harbiyeyi geliştirmiş, bürokrasiyi düzenlemiş, vilayetler ve valilikleri tesis etmiş, maarifte ve çeşitli alanlarda birçok reformlar yapmıştı.

Fakat bütün bunlara rağmen, yeniliklerin halka indiği ve yansıdığı söylenemezdi. Sosyal hayattan ve sosyal realitelerden kaynaklanmayan bu hareketler, yüzeysel kaldılar ve istenilen sonuçları veremediler.⁵⁷

II. Mahmud'un ölümünden sonra oğlu Abdülmecid padişah oldu (1 Temmuz 1839). Abdülmecid de babası II. Mahmud gibi yenilikçi bir padişah idi. Hariciye nazırı Mustafa Reşit Paşa ile hazırladığı ve tahta çıkışından dört ay kadar sonra 3 Kasım 1839 da Gülhane'de okuttuğu bu ferman, önemli bir belge olarak tarihe geçecekti.⁵⁸

Bütün tespit ve eleştirilere rağmen, askerî çöküşün önü alınamamış, toplumdaki aksaklıklar yeterince teşhis edilememiş ve ilerleme yönünde ciddi adımlar atılamamıştı. Yapılan teşebbüsler büyük ölçüde başarısızlığa uğramış ya da belirli kimselerce engellenmiştir.

2- Fermanın İçeriği

Gülhane Hattı Hümayunu, şekil bakımından bir fermanıdır. Padişah tarafından irade edilmişti ve istenildiği zaman da geri alınabilirdi. Ferman olarak, can güvenliğinin sağlanacağı, ırzın, malın ve namusun korunacağını, bunların yasaların güvencesinde olduğunu, vergi almada, vergi salmada, askere çağırma ve askerlik süresinde vatandaşlar arasında eşitlik sağlanacağını bildirmekteydi.⁵⁹

1-Suç işleyenlerin davaları şer'î kanunlara uygun olarak yargılanacak ve yargılanmadan kimse idam edilmeyecekti.

2-Hiç kimse diğerinin ırz ve namusuna tecaviüz edemeyecekti.

3-Herkese mal ve mülkünde tam olarak tasarruf hakkı tanınacaktı.

4-Müsadere ortadan kaldırılacak, mirasçılar mahrum edilmeyeceklerdi.

5-Tebaadan müslim ve gayrimüslimler arasında can, mal, ırz ve namus bakımından fark gözetilmeyecekti.

6-Vergi ve askerlikte eşitlik sağlanacaktı.⁶⁰

Padişah ve ayanın müştereken hazırladıkları bu belge, kamu ve anayasa hukuku açısından önemli bir belgedir. Fakat hemen yine hemen belirtelim ki bu belge, pratikte hiçbir zaman uygulanamamıştır.

3- Tanzimatın Sonuçları

Gülhane Hatt-ı Hümayunu, Osmanlı modernleşmesinde ilk önemli belge sayılır. Bu hareket, devletin yoğun iç ve dış sorunlarla uğraştığı bir sırada, iç barışı ve bütünlüğü sağlamak, dış güvenliği de yapılan yeniliklerle teminat altına almak, böylelikle batılı devletlerin süregelen müdahalesini önlemek amacıyla yönelik olarak yapılmıştı.

Gülhane Hatt-ı Hümayunu adı 33 dereceli mason M. Reşit Paşa'nın adı ile âdeta özdeşleşmiştir. Reşit Paşa, böyle bir yasama hareketine girildiğinde, Osmanlı Devleti'nin iç işlerine karışmak isteyen batılı devletlere gerekli cevabın verilmiş olacağını düşünmüştü.⁶¹

Bütün bu yeniliklere, okunan ferman ve alınan kararlara rağmen, ne içerdeki azınlıklar tatmin olmuşlar, ne de batılı devletler Osmanlı Devleti'nin iç işlerine karışmaktan vazgeçmişlerdi. Rusya olsun, İngiltere veya Fransa olsun, içerdeki azınlıkların himayecisi rolü ile devleti yıkmak için yeni planlar kurmaktan çekinmemişlerdir. Böylece Tanzimat Fermanı, kimseyi tatmin edemeyen bir belge olarak kalmıştır.⁶²

Hukukî açıdan bir değerlendirme yaparsak, Osmanlı Hukuk tarihinde Tanzimat Fermanı'nın önemli bir belge olduğunu görürüz. Bu belge ile Padişah, halkın çeşitli özgürlüklerine dokunmayacağına, egemenlik haklarını kullanırken yasalara uyacağına söz veriyordu.

Bu özellik, iktidarın kendi kendisini kısıtladığına ilişkin önemli bir belgeydi.⁶³

Tanzimat Fermanı, hukukî açıdan incelendiğinde tezatlar da taşımaktaydı. Fermanın başında yönetimde, uygulamada devletin ve halkın şeriatıtan ayrıldığı için birçok belalar geldiği ve şeriatı uygun yasalar çıkarılacağı belirtildiği hâlde, uygulama bunun tam aksi istikamette olmuştur. Özellikle zimmet hukukuna tâbi gayrı-müslimler ile müslümanlar arasında vatandaşlık hakları, hukuk uygulamaları, vergi ve askerlikte eşitliğin sağlanacağı ilan edilmesi, İslâm Hukuku uygulamalarının terk edildiğini gösterir ki, o zamana kadar yapılan uygulamalardan tamamen sapılmıştır.⁶⁴

Zaten bu tarihten sonra yapılan kodifikasyon (kanunlaştırma) hareketleri ve batıdan tercüme yoluyla toplum hayatına uygulanan yasalar, İslâm Hukuku'nun terk edilmeye başlandığını gösterir.

Tanzimat'tan sonra ceza hukukunda ilk çıkarılan 1840 tarihli Ceza Kanunu'nu işaret edebiliriz. Çok eksik olan bu kanuna karşın, 1851'de yeni bir Ceza Kanunu çıkarıldı. 1858'de Fransız Ceza Kanunu esas alınarak yeni bir Ceza Kanunu hazırlanıp yürürlüğe konuldu. 1926 T.C. ilk Ceza Kanunu'na kadar yürürlükte kalan Ceza Kanunu bu kanundur.⁶⁵

Ticaret Hukuku alanında ilk kanun, Fransız Ticaret Kanunu'ndan mülhem 1850 tarihli Ticaret Kanunu'dur. 1861'de yine Fransa'dan mülhem bir "Usulü Muhakeme-i Ticaret Nizamnamesi" çıkarıldı.

Deniz Ticaret Hukuku'nda ilk kanun Fransız Deniz Ticaret Kanunu örnek alınarak hazırlanan 1863 tarihli "Ticaret-i Bahriye Kanunnamesi" dir.

Toprak Hukuku alanında tımar sistemi kaldırıldıktan sonra yapılan ilk yasa 1858 tarihli Arazi Kanunnamesi'dir.⁶⁶

Medenî Hukuk alanında yapılan çalışmaların sonucu ise 1878 tarihinde tamamlanan ve 1940'lara kadar Mısır, Suriye, Ürdün ve Irak gibi birçok halkı Müslüman ülkede uygulanan "Mecelle-i Ahkam-ı Adliye"dir. Medenî Kanun olarak ikame edilen Mecelle yerine Fransız Medenî Kanunu'nun çevrilerek uygulanması gündeme gelmiş ve tartışılmış fakat Ahmed Cevdet Paşa'nın ta'ziri neticesi, İslâm Hukuku'ndan bir derleme oluşturulmuş ve Mecelle-i Ahkam-ı Adliye adıyla uygulamaya konulmuştur.

Gerçekten, 1868'de sadrazam Âli Paşa, Sultan Abdülaziz'e sunduğu ünlü reform tasarısında Fransız Me-

denî Kanunu'nun aynen çevrilerek benimsenmesini önermiş, hatta çeviri için bir komisyon kurulmuştu. Ancak aynı yıl bu projeden vazgeçilerek, İslâm medenî hukukunun derlenip modernleştirilmesi fikri ağırlık kazandı. Adliye Nazırı ve eski Meclis-i Ahkâm-ı Adliye Reisi Ahmet Cevdet Paşa başkanlığında yedi kişilik bir heyet bu işle görevlendirildi. Batı ve Doğu kültürlerine eşit derecede vakıf olan Cevdet Paşa dışında heyet üyeleri, İslâm'ın Hanefi mezhebine bağlı ulemadan oluşuyordu. Osmanlı İmparatorluğu'nun son yarım yüzyılında şer'î mahkemelerde hukukî dayanak olarak kullanılmıştır. Bir giriş 16 bölümden oluşur ve 1851 madde içerir. Mecelle kendi çağında 13 yüzyıllık İslâm fıkıh geleneği üzerinde inşa edilmiştir. Batı ülkelerinin *Medenî Kanun (code civil)* geleneği üzere hazırlanmıştır.

Türk Medenî Kanunu'na ek olarak çıkarılan 864 sayılı Tatbikat Kanunu'nun 43. maddesiyle 4 Ekim 1926'da Mecelle yürürlükten kaldırılmıştır. Hâlen İsrail devletinde, Müslümanlar arası muamelelerde geçerli hukuk kaynağı olarak kullanılmaktadır.⁶⁷

C- Islahat Fermanı

Islahat Fermanı da Osmanlı modernleşmesinde, *Tanzimat Fermanı* kadar önemli olmasa bile, göz ardı edilemeyecek bir belgedir.

Bu ferman, *Kırım Harbi*'nin sonunda *Paris Antlaşması*'ndan altı hafta kadar önce bakanlar, şeyhülislam ve Müslüman olmayan tebaanın liderlerinin önünde okunarak, *Paris Antlaşması*'nı hazırlayan delegelere gönderildi. (28 Şubat 1856).⁶⁸

Islahat Fermanı da *Tanzimat Fermanı* gibi, kararlaştırılan ve yapılması planlanan yeni düzeni ifade eder. Devletin bir iç düzenleme girişimi olarak, azınlıkların haklarını taahhüt etmesi dolayısıyla batılı ülkelerce *Paris Antlaşması*'nın maddeleri arasına sokuldu. Böylelikle de uluslararası bir kimlik te kazanmış oldu.⁶⁹

Fermanın getirdiği önemli hususlar şunlardır:

1- *Tanzimat Fermanı ile birlikte her din ve mezhebe taahhüt edilen güvenceler yenileniyor, yeni tedbirlerin alınacağı duyuruluyordu.*

2- *Müslim ve gayrimüslimler yasa önünde eşit olacaklardı.*

3- *Patrikhanede yeni meclisler kurulacak, buralarda alınan kararlar onaylandıktan sonra yürürlüğe girecekti.*

4- *Patrikler bu makama ömür boyunca seçileceklerdi.*

5- *Şehir ve kasabalarda yeni kiliseler kurulacaktı.*

6- *Mezhepler arası eşitlik gözetilecekti.*

7- *Devlet hizmetinde ve askerlikte uyruklar arasında eşitlik gözetilecekti.*

8- *Bütün uyruklar okul açabilecekti.*

9- *Vergiler eşit olarak alınacak, iltizam usûlü kaldırılacaktı.*

10- *Mahkemeler yeniden düzenlenecekti.*

11- *Yabancılar da Osmanlı ülkesinde mülk sahibi olabileceklerdi.⁷⁰*

Görülüyor ki bu ferman da Tanzimat Fermanı gibi, sosyal gerçeklerin ve olayların sonucu olarak doğmuş bir belge değildi. Yani Tanzimat Fermanı gibi, padişahın tek taraflı iradesi olarak ortaya çıkmıştı.⁷¹

Gülhane Hatt-ı Hümayunu, Osmanlı modernleşmesinde ilk önemli belge sayılır. Bu hareket, devletin yoğun iç ve dış sorunlarla uğraştığı bir sırada, iç barışı ve bütünlüğü sağlamak, dış güvenliği de yapılan yeniliklerle teminat altına almak, böylelikle batılı devletlerin süregelen müdahalesini önlemek amacıyla yönelik olarak yapılmıştı.

Gülhane Hattı'nda açık bir biçimde yabancı devletlerin baskı ve etkisi gözlenebilir. Hatta yenilikçi M. Reşit Paşa bile, *Tanzimat Fermanı*'nı kendi hazırladığı hâlde, ağır şartları içerdiği için *Islahat Fermanı*'na karşı çıkmıştı.⁷²

Islahat Fermanı ile birlikte Patrikaneye özerklik tanınmış, yabancı devletler içindeki Hıristiyan tebaanın hamiliğine soyunmuş, "her köye bir kilise, her mahalleye bir kilise" sloganı ile köy ve mahallelerde kiliseler kurulmuş, misyonerlik faaliyetleri had safhaya çıkmış, *Tanzimat fermanı* ile askerlik hizmeti zorunlu hâle getirilen gayrı-müslimlerin silahlanmaları için yeni gizli örgütler faaliyete geçmiş, askerliği yani savaşmayı öğrenen gayrı-müslimler devlete daha iyi silah çeker duruma getirilmeye çalışılmışlardır. Bunun en tipik örneği de Ermeni ihtilal hareketleridir.

Aynı fermana dayanılarak, memleket sathında birçok yabancı ve azınlık okulları kurulmuş, Türk halkı Hıristiyanlaştırılmaya, azınlıklar da devlete karşı örgütlenmeye çalışılmıştır.

1861 'de Abdülmecid 'in ölümüyle yerine Abdülaziz padişah olmuş⁷³ otoriter bir yönetim kurmuştu. Bu yönetim, 1876 Mayısına kadar sürdü. Dünyanın dördüncü büyük donanmasını inşa ettiği söylenen Abdülaziz döneminin en büyük handikapı, dış devletlerden alınan borçların katlanarak alınmaya devam edilmesidir.⁷⁴ İnşa ettirdiği donanma kendisinin hal' olayında aleyhine kullanıldığı gibi⁷⁵, sonra tahta geçen II. Abdülhamid zamanında aynı korku sebebiyle Haliç'e çekilmiş ve çürümeye terk edilmiştir.

III. 1876 Anayasası (I. Meşrutiyet) Dönemi

A- Meşrutiyeti Hazırlayan Olaylar

Abdülmecid öldükten sonra tahta Abdülaziz (1861-1876) çıktı, demiştik. Abdülaziz tahta çıkarken, 1839 ve 1856 Fermanlarına sadık kalacağını belirtmiş, bu fermanlardaki vaadleri yenilemişti.

Abdülaziz, güçleri elinde topladıktan sonra II. Mahmud gibi otoriter bir yönetime başladı. Bu da kendisine karşı özgürlükçü bir akımın doğmasına yol açtı ki bu akım Jön Türkler (Genç Türkler) akımıdır.⁷⁶

Medenî Kanun olarak ikame edilen Mecelle yerine Fransız Medenî Kanunu'nun çevrilerek uygulanması gündeme gelmiş ve tartışılmış fakat Ahmed Cevdet Paşa'nın ta'ziri neticesi, İslâm Hukuku'ndan bir derleme oluşturulmuş ve Mecelle-i Ahkam-ı Adliye adıyla uygulamaya konulmuştur.

Yeni Osmanlılar da denilen Genç Türkler yahut Jön Türkler, I. Meşrutiyet devrini hazırlayan olaylarda etkin rol oynamışlardır. Bu örgütün ileri gelen liderleri arasında Ali Suavi, Şinasi, Namık Kemal ve Ziya Paşa gibi şahsiyetleri sayabiliriz. Bu dönemde Jön Türkler yönetimin otoriter yapıdan çıkması için faaliyet göstermişler, faaliyetleri haber alınınca yurt dışına kaçmışlar, Fransa ve İngiltere'de faaliyet göstermişler, bir müddet sonra da af ile geri dönmüşlerdir.

1876 yılı, pek çok olaylara gebe bir yıl olmuştur.⁷⁷ Rus yanlısı bir politika izleyen ve bu nedenle Nedimof lakabı takılan sadrazam Mahmud Nedim Paşa'ya karşı eski Tuna valisi, sadrazam 33 dereceli mason Mithat Paşa, medrese öğrencilerini teşvik ederek bir nümayiş yaptırdı. "Talebe-i Ulum Hareketi" adı da verilen bu harekete⁷⁸ veliahd Murad Efendi'nin de destek olduğu söylenir.⁷⁹ Tahrikçilerle öğrenciler, bu gösteride, Mah-

mud Nedim Paşa ile şeyhulislam Hasan Fehmi Efendi'nin görevden alınmasını istediler.

Abdülaziz bunları ve harbiye nazırını görevden aldı. Yerine ise, Mütercim Mehmet Rüştü Paşa'yı sadrazamlığa, Hüseyin Avni Paşa'yı seraskerliğe, Hayrullah Efendi'yi Şeyhulislamlığa, Mithat Paşa'yı da Meclis-i Âli'ye (*Devlet Bakanlığı*) atadı.⁸⁰ Fakat padişah, bu kadroya güvenmediğini bizzat yüzlerine söyledi.⁸¹ Buna karşılık yeni kadro da Abdülaziz'i sevmiyordu. Hatta her biri, O'na değişik sebeplerden kin duymakta idiler.⁸² Abdülaziz'i hal ve yerine V. Murat'ı padişah yapmak istiyorlardı. Bu konuda en istekli olanlar ise Serasker Hüseyin Avni Paşa ile Mithat Paşa'lardı.

Abdülaziz'in Hal'i için Bahriye Nazırı Kayserili Ahmet Paşa ile konuşuldu ve muvafakat sağlandı. Ahmet Paşa bu iş için Harp Okulu kumandanı Süleyman Paşa'yı elde etti. Hayrullah Efendi'nin Fetvası da alınınca Abdülaziz hâl edildi ve yerine V. Murat tahta çıkarıldı.⁸³

30 Mayıs 1876'da tahta çıkan V. Murat'ın aklî dengesi yerinde değildi. Yapılan tedaviler de fayda vermedi. Mithat Paşa, Osmanlı Devletindeki sıkıntılardan üstesinden meşrutî bir yönetim kurmakla gelinebileceğine inanmaktaydı. V. Murat'ın tahta getirilmesine de bu nedenle en etkin rolü oynadı. Fakat Mütercim Rüştü ile Hüseyin Avni Paşa'lar kendisiyle bu görüşü paylaşmıyorlardı. Onların amacı Abdülaziz'i tahtan indirmektir. Bunu yapmışlardı ve bu sonuç onlar için yeterliydi.

"Çerkes Hasan Olayı" denilen bir olayda (15 Haziran 1876) Hüseyin Avni öldürülünce⁸⁴ Mithat Paşa'nın önünde tasarılarının gerçekleşmesi için bir engel kalmadı. Abdülhamid'in tahta çıkarılacağını, fakat meşrutî yönetim kurmak hususunda söz vermesi gerektiğini söyledi. Abdülhamid ile bu hususta mutabık kaldılar.⁸⁵ Sonra V. Murat hal edildi ve yerine II. Abdülhamid tahta çıktıktan sonra Mithat Paşa ile konuştuğu üzere 7 Ekim 1876'da bir komisyon kurularak *Anayasa (Kanun-u Esasî)* hazırlama çalışmalarına başladı. 28 kişilik bir komisyon, Mithat Paşa'nın başkanlığında çalışmalara başladı.

Bu arada Mithat Paşa ile Sadrazam Mütercim Rüştü Paşa arasındaki anlayış farkına da işaret etmeliyiz. Mütercim Rüştü Paşa çok çekimser yaratılışlı ve yaşlı bir zattı. Bu yenilik faaliyeti üzerine yaşlılığını ileri sürerek istifa etti. Yerine, İngiliz Büyükelçiliğinin de

baskısıyla Mithat Paşa sadrazam olarak atandı (19 Aralık 1876).

Albdülhamid tahta geçince, onaltı mülkî memur, on tanesi ilmiye sınıfından, ikisi de asker kökenli olarak aralarında üçünün gayrı-müslim olan 28 kişilik bir *Anayasa Komisyonu* kurmuştu. Bu komisyon, Mithat Paşa'nın tasarısı üzerinde çalışmış bu çalışmada büyük ölçüde 1859 *Belçika ve Prusya Anayasası*'ndan yararlanmıştı.⁸⁶

Zaten Anayasa komisyonu da çalışmalarını bitirmiş, taslağı padişaha sunmuştu. Padişah, Anayasa taslağı üzerindeki istediği değişiklikleri yapmış, bu arada meşhur padişahın sürgün hakkı ile ilgili 113. maddeye 2. fıkrayı eklemeyi de ihmal etmemişti. Mithat Paşa, Anayasa'nın bir an önce ilân edilebilmesi için bu değişikliklerin kabûlü için çaba harcadı.

Abdülaziz'in son zamanlarında Balkanlardaki uluslar ayaklanmaya başlamışlardı. Bunlar, bu ulusçuluk hareketlerinde Rusya'dan destek görmekteydiler. Bu sorunun çözümü için 1876 yılı sonlarında İstanbul'da bir toplantı yapılması kararlaştırılmıştı. Tersane konferansı da denilen bu konferansta, Osmanlı'da etnik grupların hakları karar altına alınacaktı.

Bütün batılı delegelerin katılacağı bu toplantıda Mithat Paşa, bu devletlerin Osmanlı Devleti'nin iç işlerine karışmalarını önlemek için hazırlanan Anayasa taslağının bir an önce hazırlanıp ilan edilmesini ve konferansa yetiştirilmesini arzu etmekteydi. Bunun içindir ki bu ilk anayasa alelacele olarak konferansın toplandığı tarih olan 23 Aralık 1876 günü ilan edildi.

Kasımpaşa'daki Donanma Komutanlığı binasında toplanan Fransız, Alman, İngiliz, Rus, İtalya, Avusturya ve Macaristan delegeleri Anayasanın ilanı için yapılan top atışlarını işitince şaşırıp ne olduğunu sordular. Osmanlı delegesi durumu izah edince de sevinmek yerine bunun göstermelik bir hareket olduğunu söyleyerek önem vermediler.

Böylece anayasa, ilk plandaki amacına dahi ulaşamamıştı. Batılı ülkeler, konferanstan sonuç alamayınca, Osmanlı Devleti'ne bir ders vermesi için Rusya'nın savaşı ilanına göz yumdular. Böylece tarihimizde acı hatıraları olan meşhur 93 Harbi başlamış oldu.⁸⁷

B- 1876 Anayasa'sının Özellikleri

1- Genel Olarak

1876 Anayasası özgün, bütünüyle ulusal kültürün

ürünü bir eser değildir. Aksine, Mithat Paşa tarafından 1831 *Belçika ve Prusya Anayasası*'ndan ilham alınarak hazırlanmıştır.

1876 Anayasası tasarıda 140 madde olarak hazırlanmış fakat Bakanlar Kurulu'nda bu tasarı 119 maddeye indirilmişti.

Görülüyor ki bu ferman da Tanzimat Fermanı gibi, sosyal gerçeklerin ve olayların sonucu olarak doğmuş bir belge değildi. Yani Tanzimat Fermanı gibi, padişahın tek taraflı iradesi olarak ortaya çıkmıştı.

119 madde olarak kabul edilen metin 12 fasıldan oluşmaktaydı. Bu fasılları sayacak olursak şöyle sıralayabiliriz:

- 1-*Memalik-i Devleti Osmaniye,*
- 2-*Tebaa-i Devlet-i Osmaniye'nin Hukuk-u Umumiyesi,*
- 3-*Vükela-i Devlet,*
- 4-*Memurin,*
- 5-*Meclis-i Umumi,*
- 6-*Heyet-i Ayan,*
- 7-*Heyet-i Mebusân,*
- 8-*Mehakim,*
- 9-*Divan-ı Âli,*
- 10-*Umur-u Maliye,*
- 11-*Vilayât.*
- 12-*İdare-i Örfi İlan-ı, sebep yokken Anayasa hükümlerinin değiştirilemeyeceği vb. hükümler yer almaktadır.*⁸⁸

2- Yasama

Anayasada devletin bütün kuvvetlerin padişahta toplandığı bir sistem mevcuttu. Fakat 4. maddede, "Zatı hazireti padişahi hasbel hilafe din-i İslâmın hamisi ve bilcümle tebea-i Osmaniye'nin hükümdar ve padişahıdır." Denilmekle, padişahın İslâm dininin koruyucusu olduğu belirtilmektedir.⁸⁹ Yine 11. maddede: "Devleti Osmaniye'nin dini, dini İslâmdır. Bu esası vikaie ile beraber, asayişî halkı ve adab-ı umumiye'yi ihlâl etmemek şartile Memaliki Osmaniye'de maruf olan bilcümle edyanın serbesti-i icrası ve cemaatı muhtelifiye verilmiş olan imtiyazı mezhebiye'nin kemâkân cereyanı Devlet'in taht-ı himayesinde'dir." Denilmekle, Devlet'in resmî dininin İslâm olduğu, fakat fesat çıkarmamak kaydıyla diğer din ve mezheplerin

yaşanmasının serbest ve devletin koruması altında olduğu belirtilmektedir.

Aslında organlar, yasama, yürütme ve yargı olarak ayrılmışlardı. Fakat bu düzenlemede üç müstakil organdan söz etmek mümkün değildi. Yürütme kuvvetinin başında bulunan padişah, yasama erkini de denetliyor, yasama faaliyetlerini kendi iradesine göre yönlendirme gücüne sahip bulunuyordu.

Yasama organı, Meclis-i Mebusan ve meclis-i Ayan'dan oluşan Meclis-i Mebusan idi. Padişah, meclisten daha büyük bir gücü haiz idi. Padişahın geleneksel hakları anayasal güvence altına alınmıştı.

Meclis-i Mebusân, Osmanlı tebaası olan her elli bin erkeğin seçtiği temsilcilerden oluşmaktaydı (m.:65). Meclis-i Ayan üyeleri ise, sayıları *Meclis-i Mebusan*'ın üçte biri kadar olarak, bütünüyle padişah tarafından seçilmekteydi (m.:60-61).

Böylece anayasa, ilk plandaki amacına dahi ulaşamamıştı. Batılı ülkeler, konferanstan sonuç alamayınca, Osmanlı Devleti'ne bir ders vermesi için Rusya'nın savaş ilanına göz yumdular.

Meclisin yasama yetkisi padişah lehine sınırlandırılmıştı. Yasa teklifi hakkı bakanlar kurulu ile ayan ve mebusân üyelerine tanınmış bir hak olmakla birlikte(m.:53), yürütmeye üstünlük tanınmıştı (m.53). Hükümet üyeleri her konuda yasa teklif edebildikleri hâlde yine milletvekilleri, ancak görev alanlarıyla ilgili teklif yapabileceklerdi.⁹⁰

Milletvekilleri teklif yapacak, teklif padişah tarafından incelenecek, uygun görülürse metnin hazırlanması için *Şuray-ı Devlet*'e gönderilecek, burada hazırlandıktan sonra da önce *Meclis-i Mebusan*'da sonra üyeleri padişah tarafından ömür boyu olmak kaydıyla seçilen *Meclis-i Ayan*'da tartışılacak, kabul edilirse yine padişah tarafından onaylanıp yayınlanacaktı. Meclislerden biri, örneğin Ayan, teklifi reddederse aynı teklif, o yıl bir daha yapılmayacaktı.⁹¹

3- Yürütme

Devletin başında bulunan padişah, bu makama irsiyet yoluyla gelmekteydi. (m.:3). Yine padişah "*mukaddes*" ve "*gayrı mes'ul*" idi. (m.:5). Yürütme gücünün başı olan padişah, vekiller heyetini bizzat seçmekte-

dir(m.:7). Göreve başlarken hükümet için güvenoyu kurumu yoktur. Yine bakanlar kurulunun (Heyet-i Vükela) meclis önünde hiç bir sorumluluğu da mevcut değildi.

Padişah, 7. ve 35. maddelere göre Meclis-i Umumi'yi toplantıya çağırarak ve gerektiği zaman seçimleri yenilemek için Meclis-i Mebusân'ı feshetmek yetkisini de haiz idi.⁹² Nitekim bu yetkileri kullanan padişah 20 Mart 1877 tarihinde açılan meclisi 28 Haziran 1877'de dağıtmış, ocak 1878'de ikinci kez toplanan meclisi de otuz yıl boyunca bir daha açmamak üzere 14 şubat 1878'de kapatmıştır.⁹³

İlk Anayasanın 27, 29 ve müteakip maddelerinde sadrazamın ve diğer vekillerin seçimi, azli gibi hususlar da düzenlenmişti. Sadrazam ve vekillerin seçimi bütünüyle padişaha aitti. 30. maddeye göre vekiller, görevleriyle ilgili eylemlerinden bütünüyle sorumlu olacaklardı.

4- Yargı

1876 Anayasası'nda yargıçların bağımsızlıkları ve azlolunmayacakları teminat altına alınmıştı (m.:81). "Mehakim" adı verilen ve mahkemelerin düzenlendiği fasılda yargı erki "Şer'iyye" ve "Nizamiye" mahkemeleri tarafından yürütülmekteydi. Şer'i mahkemelerde şeriata göre hüküm verilmektedir. Miras, velayet, aile hukuku gibi hususlarda bu mahkeme yetkili idi. Nizamiye mahkemeleri ise Ceza Kanunu ile yeni hazırlanan kanunların uygulama mercii idi.⁹⁴

Fakat Osmanlı Devletindeki yargı sistemi bu kadar basit ve yeknesak değildi. Kapitülasyonların etkisiyle kurulan *Konsolosluk Mahkemeleri* bir yana bırakılsa bile, azınlık mahkemeleriyle birlikte esasen imparatorlukta dört tip mahkemeye rastlarız:

- 1- Şer'iyye mahkemeleri,
- 2- Gayr-ı müslimlerin dinî mahkemeleri,
- 3- Ticaret mahkemeleri (kuruluş:1860-1861)
- 4- Nizamiye mahkemeleri (kuruluş:1864)

Bu mahkemeler de kendi içlerinde karmaşık bir yapı ile örgütlenmişlerdir. 1879 tarihli "*Teşkilat-ı Mehakim Kanunu*" yargılama usulünü kısmen düzenlemiştir. "*Divan-ı Ahkam-ı Adliye*" önceleri sınırlı bir meclis iken, sonraları görevleri genişletilmişti, Nizamiye mahkemelerinin temyiz mercii görevini de yapmaya başlamıştı. Bu görevi, "*Teşkilat-ı Mehakim Kanunu*" ile de teyit edilmişti.⁹⁵

5- Temel Hak ve Özgürlükler

1876 Anayasası hiçbir güvence getirmeden ve yaptırma bağlamadan klasik birtakım haklardan söz etmektedir. Bunların; din özgürlüğü (m.:8), kişi özgürlüğü (m.:9), ticaret özgürlüğü (m.:13), öğretim ve öğrenim özgürlüğü (m.:15), mülkiyet hakkı (m.:21), konut dokunulmazlığı (m.:27), din ve ibadet özgürlüğü (m.:11), dilekçe hakkı (m.:14), yasa önünde eşitlik (m.:17), vergi eşitliği (m.:20-25), kişi dokunulmazlığı (m.:26) vb. hak ve özgürlükleridir.

Bunların yaptırma bağlanmadığını söylemiştik. Bunun en çarpıcı örneği meşhur 113. maddenin 2. fıkrasıdır. Bu maddeye dayanarak padişah, devlet emniyetini bozduğu gerekçesiyle dilediği kişiyi yurt dışına çıkarmak yetkisini haiz idi.⁹⁶

C- 1876 Anayasası'nın Uygulanması

Anayasa uygulama konulunca seçimler yapıldı ve Meclis açıldı. Fakat meclis, bütün Osmanlı etnik unsurlarını barındırdığı için çok renkli bir görünüm içindeydi. Meclis içinde Türkçe bilmeyen üyeler olduğu gibi, Osmanlı Devleti menfaatleri yerine, kendi etnik özerlikleri için çalışan pek çok kişi de vardı. Öztuna'nın da işaret ettiği gibi böyle bir meclis dünyanın hiçbir yerinde mevcut değildi.⁹⁷ 1878 yılı başında toplanan ikinci meclis ise, birincisinden daha az renkli değildi. Demokratik anlayışın yerleşmemesinden kaynaklanan hoşgörüsüzlükle mebuslar hükümete ve padişaha ağır biçimde saldırmaya başlayınca, yönetim bundan rahatsız oldu. Zaten *Osmanlı-Rus Harbi* de aleyhimize çok kötü bir biçimde sürmekteydi. Abdülhamid yetkisini kullanarak bu ikinci meclisi bir ay kadar sonra 14 Şubat 1878'de süresiz olarak kapattı.⁹⁸

Böylece I. Meşrutiyet Devri dediğimiz dönem ve hareket sona erdi. 1908'de II. Meşrutiyet Dönemi başlayıncaya kadar, II. Abdülhamid'in uzun süren kişisel saltanat dönemi başladı. Meclisin kapatılmasına rağmen 1876 Anayasası ilga edilmedi. Fakat fiilen uygulanmadı. Tekrar uygulanmaya konulması 1908'de meclisin yeniden açılmasıyla mümkün olacaktır.

IV. II. Meşrutiyet Rejimi ve 1909 Yılında Anayasa'da Yapılan Değişiklikler

A-İkinci Meşrutiyeti Hazırlayan Olaylar

II. Meşrutiyeti hazırlayan olaylar demek, bir bakıma İttihat ve Terakki'nin gelişim serüveni demektir.

I. Meşrutiyet ortadan kaldırılıp meclis feshedilince,

Abdülhamid'in kişisel yönetimi başlamış, buna karşı da aleyhte *Jön Türklerin* devamı niteliğinde özgürlükçü bir kampanya başlamıştı.

Bu hareket başlangıçta bütünüyle yurt dışında faaliyet gösterebilen İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin etrafında odaklanmış bulunuyordu. İttihat ve Terakki 1902'lerden sonra yurt içinde de örgütlenmeye başladı. Giriştiği eylemlerle Abdülhamid yönetimi için korkulu bir rüya oldu ve Temmuz 1808'de ve Anayasa'nın yeniden yürürlüğe girmesini sağladı.

II. Meşrutiyet devri dediğimiz bu döneme girince, İttihat ve Terakki Cemiyeti partiye dönüşmüş, iktidara gelmiş ve 1909 değişikliklerini yaptırmıştır.⁹⁹

B- II. Meşrutiyet Yönetimi

İttihat ve Terakki'nin Makedonya'daki eylemlerinden çekinen II. Abdülhamid, 23 Temmuz 1908'de bir ferman ile *Mebusân*'ı tekrar toplantıya çağırdı.¹⁰⁰

İkinci Meşrutiyetin ilanını izleyen seçimlerden sonra 17 Aralık 1908'de *Ayan Meclisi*, çoğunluğunu İttihat ve Terakki'nin oluşturduğu üyelerden oluşmaktaydı.

Fakat bu durum, meclis içinde ve dışında bir muhalefetin doğmasını önleyemedi ve 31 Mart Vakası dediğimiz olay patlak verdi (13 Nisan 1909). Bu olayın büyümesi üzerine Mahmud Şevket Paşa komutasındaki *Hareket Ordusu* İstanbul'a geldi. Sonuçta olaylar 27 Nisan 1909'da Abdülhamid'in tahttan indirilmesiyle son buldu ve yerine ılımlı bir padişah olan Sultan Mehmet Reşad geçti.¹⁰¹

Anayasada devletin bütün kuvvetlerin padişahda toplandığı bir sistem mevcuttu. Fakat 4. maddede, "Zatı hazireti padişahi hasbel hilafe din-i İslamın hamisi ve bilcümle tebea-i Osmaniyenin hükümdar ve padişahıdır." Denilmekle, padişahın İslam dininin koruyucusu olduğu belirtilmektedir.

C-1909 Değişiklikleri

1908'de 1876 Anayasası'na göre seçilip meclise gelen milletvekilleri, yeni bir anayasa yapmak yerine 1876 Anayasası'nda birtakım değişiklikler yapmayı seçmişlerdi.¹⁰²

Meclis toplandıktan sonra kurulan bir komisyon 1876 Anayasası'nın padişah ve diğer yürütme organlarına üstünlük tanıyan hükümlerini, parlamenter anlayışla

bağdaşmayacağı gerekçesiyle değiştirmek üzere çalışmalarına başladı.

Esasen *Mebusân Meclisi*, kurucu meclis sıfatını da haiz olmadığı için, yeni bir anayasa yapmak yerine, 116. maddeye dayanarak ‘tadil’ etmeyi daha uygun bulmuştu.¹⁰³ Nitekim komisyonun, Ağustos-1909’da tamamladığı metin, *Mebusân ve Ayan Meclisleri* tarafından benimsenmiş, padişahın onayı ile de kesinleşmişti. Şimdi bu değişikliklere genel çizgileriyle değinelim:¹⁰⁴

Anayasa uygulama konulunca seçimler yapıldı ve Meclis açıldı. Fakat meclis, bütün Osmanlı etnik unsurlarını barındırdığı için çok renkli bir görünüm içindeydi. Meclis içinde Türkçe bilmeyen üyeler olduğu gibi, Osmanlı Devleti menfaatleri yerine, kendi etnik özerlikleri için çalışan pek çok kişi de vardı.

1909 Anayasa değişikliklerinde 119 maddelik 1876 Anayasası’nın 3, 6, 7, 10, 12, 27, 28, 29, 30, 35, 36, 38, 43, 44, 53, 54, 76, 77, 80, 113, 118. maddeleri değiştirilmiş, 119. madde ilga edilerek, yeniden üç madde eklenmiş ve böylece toplam 121 maddelik bir metin hazırlanmıştır.¹⁰⁵

Bu kadar değişiklikten sonra kimi yazarlar artık 1909 Anayasası’nın yeni bir anayasa olduğunu iddia ederken,¹⁰⁶ kimi yazarlar da artık 1876 Anayasasının ruhunun kaybolduğunu ve parlamenter sisteme geçildiğini¹⁰⁷ söylemişlerdir.

1- Yasama Yürütme

1909 değişikliklerinden sonra anayasaya göre devletin başında yine padişah vardır ve bu husus yine 7. maddede açıklanmıştır.

30. maddeye göre bakanlar, hükümetin genel politikalarından hep birlikte, kendi bakanlıklarına ilişkin işlerde ise tek başlarına sorumlu olacaklardı. 38. madde, bu sorumluluğun ne şekilde işleyeceğini göstermektedir. Buna göre *Meclis-i Mebusân*’ın güvenini alamayan bakan hemen çekilecek eğer güvensizlik başbakana yöneltilirse bakanlar kurulu bütünüyle istifa edecekti. Böylece yürütme organına bir denetim mekanizması getirilmiş, padişahın, bakanlar kurulunu atarken, meclisin onayını hesaba katması sağlanmıştır.¹⁰⁸

Yine 27. maddeye göre padişah bakanlar kurulunu bütünüyle atayamamakta, yalnızca sadrazamı atayabil-

mekteydi. Sadrazam da diğer bakanları atayacak, sonra padişahın onayına sunacaktı.¹⁰⁹ 30. maddeye göre, padişahın alacağı tüm kararlarda bakanlar kurulunun ve sadrazamın onayı aranmaktaydı. Bu hususlar, 1909 Anayasası’nda yasamanın yürütmeye karşı üstünlüğünü açıkça belirleyen değişikliklerdir.¹¹⁰

Parlamenter rejimde önemli ilkelerden biri de yürütmenin meclisi fesih yetkisidir. Bu konu 1909 değişikliklerinin 35. maddesinde ele alınmış, yeniden düzenlenmiştir. Eski metne göre hükümet ile meclis arasında ihtilaf hâlinde padişah dilediği takdirde *Mebusân Meclisi*’ni feshedebilmekte, dilerse de hükümeti değiştirebilmekteydi. Yeni metinde fesih yetkisinin doğabilmesi için, bakanlar kurulunun görüşünde direnmesi yerine seçilen hükümetin de aynı görüşte ısrar etmesi, bu görüşün *Mebusân Meclisi* tarafından gerekli olarak reddedilmesi gerekmektedir.

İşte ancak bu durumda padişah, *Ayan Meclisi*’ne danışarak 3 ay içinde seçimleri yenilemek kaydıyla meclisine danışma hususu ile, seçimlerin üç ay içinde yenilenmesi şartı, 1909 değişiklikleriyle getirilen yeniliklerdendir.

1909 değişikliklerinde yasa teklifi ve hazırlanma süreci de değiştirilmiştir. 53. madde yapılan değişiklikte, her iki meclise de serbestçe yasa teklif ve tartışma yetkisi tanınmıştır. Bir mecliste kabul edilen yasa teklifi, diğerinde de onaylandıktan sonra padişaha yollanmaktadır. Padişah gelen teklifi iki ay içinde incelemekte, ya onaylayıp ilan etmekte ya da meclise geri göndermektedir. Geri gönderilen teklif meclislerde 2/3 çoğunlukla onaylandığı takdirde, padişah metni onaylayıp yayınlamak zorundadır. İnceleme süresi ise acele durumlarda 10 güne indirilmekteydi.¹¹¹

2- Temel Hak ve Özgürlükler

1909 Anayasası yasama ve yürütme erkleri ile bunlar arasındaki ilişkilerde yeni düzenlemeler getirirken temel hak ve özgürlüklerde de yine düzenlemeler yapmıştır.

Özellikle padişah elinde bir silah olan 113. maddenin 2. fıkrası kaldırılarak, keyfi davranışlara sebep olabilecek bu hüküm iptal edilmiştir.¹¹² Bundan başka eski metinde yer almayan haberleşme özgürlüğü 119. maddede, toplanma ve dernek kurma özgürlüğü de 120. maddede düzenlenmiştir.

Yine 17. ve 20. maddelerde yer alan ‘‘eşitlik’’ ilkesi

teyid edilmiş,10. madde kişi özgürlüklerinin yasalar ve şeriatın teminatı altında olduğu belirtilmiş,13. maddesi çalışma, ticaret ve sanat özgürlüğünü düzenlemiştir,15. madde eğitim ve öğretimi, değişik 12. madde ise basın ve yayın özgürlüğünü teminat altına almıştır.¹¹³

D-1909 Yılından Sonra Anayasa’da Yapılan Değişiklikler

Abdülhamid’in tahttan indirilmesinden sonra İttihat ve Terakki Partisi 16 Temmuz 1912’den 23 Ocak 1913 tarihleri arası hariç olmak üzere imparatorluğun çöküşüne dek iktidara bütünüyle egemen olmuştur.¹¹⁴ Yönetimi ele geçiren bu parti, kısa zamanda otokratik bir düzen kurmuştur.¹¹⁵ Bunu elde etmek içinde muhaliflerini her yola başvurmak suretiyle sindirmiş, susturmuş, hatta yok etmiş, bu sayede de sürekli olarak iktidara egemen olmuştur.

Bu dönemde Mebusân Meclisi dört defa feshedilmiştir. Bunlardan ikisi 1912’de, üçüncüsü 1918’de, dördüncüsü de 11 Nisan 1920’dedir. Yapılan seçimlere gelince; ilki 1908’deki baskılı, ikincisi 1912’deki sopalı geçmiştir.¹¹⁶ 1914 seçimlerinde muhalefet tamamen sinmiş ve İttihat ve Terakki’nin karşısına çıkamamıştır. 1920 seçimleri ise bilindiği üzere artık 1921 Anayasası ile ilgilidir.¹¹⁷

1-1912’de yapılan değişiklikte (15 Mayıs 1912) Anayasanın 7., 35., 43. maddeleri değiştirilmiş, bunlara Mebusân Meclisi’nin gerektiğinde feshi, tecil ve tadil yetkisi padişaha verilmiştir. Fakat bu yetki, birtakım kayıtlarla sınırlandırılmaktaydı. 35.maddedeki padişahın meclisi feshederken Ayan Meclisi’ne danışması şartı kaldırılmaktaydı. Ancak fesihden itibaren 4 ay içinde seçimleri yenilemek zorundaydı (eskiden bu süre 3 aydı).

Bu değişiklikler iktidardaki İttihat ve Terakki Partisinin yerini sağlama alma amacıyla yaptığı değişikliklerdir. Böylece parti, kendi üzerindeki meclis denetimini kaldırmak, hükümet işlerinden anlamayan padişaha daha fazla yetki vererek, istediklerini yaptırmak yolunu açmak istemişlerdi.

2-Bu ilk değişiklikten sonra yapılan ikinci değişiklik 29 Ocak 1914 tarihindedir. Bu değişiklikte 7,43 ve 102. maddeler değiştirilmiş, 7. maddede ki padişahın yetkisi, meclisin olağanüstü ve olağan toplantıya çağırılmasını kapsar, biçiminde genişletilmiştir.

3-25 Şubat 1916 tarihinde yapılan değişiklikte 76.

madde değiştirilmiştir. Bu madde, milletvekillerinin yollukları (harcırah) ile ilgilidir.

4-7 mart 1916 tarihinde yapılan değişiklikte 72. madde değiştirilmiştir. Bu madde milletvekilliği adaylığını açıklar.

5-2 mart 1918 tarihli bir değişiklikte 69. madde değiştirilmiştir. Bu maddedeki değişiklik, seçim dönemleriyle ilgilidir.¹¹⁸

1876 Anayasası’nda yapılan bütün değişiklikler bunlardan ibarettir. Zaten Osmanlı Devleti, 30 Ekim 1918 Mondros Ateşkesi ile bağımsızlığını yitirecek, parçalanacaktır. Artık Anadolu’da yeni bir Türk Devleti yeniden doğacak gelişecektir.

V- Sonuç

Bu makalemizde, Osmanlı Modernleşmesini İlahî Hukuk sisteminden yani İslâm Hukuku’ndan beşerî hukuk sistemine geçiş bağlamında değerlendirdik.

1908’de 1876 Anayasası’na göre seçilip meclise gelen milletvekilleri, yeni bir anayasa yapmak yerine 1876 Anayasası’nda birtakım değişiklikler yapmayı yeğlemişlerdi.

Tanzimat Fermanı ile birlikte uygulamada İslam Hukuku’nun temel esaslarından uygulama bazında vazgeçilmiş, örneğin gayri-müslimlere uygulanan zimmet hukuku yerine vatandaşlık esası ve Müslimgayrı müslim eşitliği getirilmiş, sonraki uygulamalarda da Avrupa’dan tercüme edilen kimi kanunlar, toplum hayatına uyarlanmaya başlanmıştır. Bunlara örnek olarak ilk planda Ceza Kanunu gösterilebilir:

1840, 1851 ve 1858 tarihli Ceza Kanun’larının kaynağı Fransız Ceza Kanunu olup, 1926 tarihli ve İtalya Ceza Kanunu baz alınarak hazırlanan Türkiye Cumhuriyeti’nin ilk Ceza Kanunu’na kadar yürürlükte kalan Ceza Kanunu, bu kanundur.¹¹⁹

Ticaret Hukuku alanında ilk kanun, Fransız Ticaret Kanunu’ndan mülhem 1850 tarihli Ticaret Kanunu’dur. 1861’de yine Fransa’dan mülhem bir “Usulü Muhakeme-i Ticaret Nizamnamesi” çıkarıldı.

Deniz Ticaret Hukuku’nda ilk kanun Fransız Deniz Ticaret Kanunu örnek alınarak hazırlanan 1863 tarihli “Ticaret-i Bahriye Kanunnamesi” dir.

Toprak Hukuku alanında tımar sistemi kaldırıldıktan

sonra yapılan ilk yasa 1858 tarihli Arazi Kanunname-si'dir.¹²⁰

Batılılaşma sürecinin tek istisnası medenî hukuk alanındadır, denilebilir. Gerçekten 1878 tarihinde tamamlanan ve İsviçre kökenli 1926 tarihli Türk Medenî Kanunu tarafından yürürlükten kaldırılmasına rağmen, 1940'lara kadar Mısır, Suriye, Ürdün ve Irak gibi birçok halkı Müslüman ülkede uygulanan medenî kanun, "Mecelle-i Ahkam-ı Adliye"dir.¹²¹

İlk Osmanlı Anayasası, 1876 tarihli Kanun-u Esasi'dir. Hazırlanış süreci ve içeriğini yukarıda açıkladık. Anayasal perspektiften baktığımızda, beşerî hukukun izleri, Anayasa üzerinde mevcut olsa ve biçimsel olarak Belçika, Prusya ve Fransa Anayasaları baz alınarak hazırlanmış olsa da Devletin Dininin Din-i İslam olduğu bu Anayasa'nın 11. maddesinde açıkça ifade edilmiştir:

Tanzimat Fermanı ile birlikte uygulamada İslam Hukuku'nun temel esaslarından uygulama bazında vazgeçilmiş, örneğin gayri-müslimlere uygulanan zimmet hukuku yerine vatandaşlık esası ve Müslim-gayri müslim eşitliği getirilmiş, sonraki uygulamalarda da Avrupa'dan tercüme edilen kimi kanunlar, toplum hayatına uyarlanmaya başlanmıştır.

"Devleti Osmaniyenin dini, dini islamdır. Bu esası vi-kaye ile beraber, asayişî halkı ve adab-ı umumiyeyi ihlâl etmemek şartile Memaliki Osmaniyeye'de maruf olan bilcümle edyanın serbesti-i icrası ve cemaati muhtelifiye verilmiş olan imtiyazı mezhebiyenin kemakân cereyanı Devletin taht-ı himayesindedir."¹²²

Denilmekle, Devletin resmî dininin İslâm olduğu, fakat fesat çıkarmamak kaydıyla diğer din ve mezheplerin icrasının serbest ve devletin himayesi altında olduğu belirtilmektedir. Yine devletin bütün kuvvetleri padişahın yetkesinde toplanmış idiyse de 4. maddede:

"Zatı hazireti padişahi hasbel hilafe din-i İslamın hamisi ve bilcümle tebea-i

Osmaniyenin hükümdar ve padişahıdır."

Denilmekle, padişahın *İslam dininin koruyucusu* olduğu belirtilmektedir.¹²³

II. Meşrutiyet hükümetleri 1909 değişiklikleri ve müteakip tarihlerde yeni bir anayasa yapmak yerine,

1876 Anayasası'nın belli maddelerini değiştirmekle yetinmişlerdir. Zaten devrin iç ve dış sorunları da böyle köklü bir çalışmaya elverişli nitelikte değildi. Hükümetler, bir yandan Bulgaristan istiklâli, Avusturya'nın *Bosna-Hersek*'i ilhakı, *Trablusgarb*'ın İtalyanlarca işgali, Balkan Harbi ve nihayet 1914'te I. Dünya Savaşı gibi problemlerle karşı karşıya kalmış, diğer yandan da memleket içinde parti kavgaları ve hükümet çekişmeleri ile uğraşıp durmuştur.¹²⁴

Kanun-u Esasi'nin bu tadilatlarında padişahın yetkilerine birtakım kısıtlamalar getirilmesine ve kimi kanunlarda batılılaşma sürecinde yeni tercüme yapılmışına rağmen, devletin dininin "İslâm Dinî" olduğu ibaresine dokunulmamıştır. Yani Osmanlı Devleti, en azından Anayasal planda bir İslam Devleti hüviyetindedir.■

dipnotlar

- ¹ Monarşi, Yunanca'daki 'monos' (tek) ve "arhein" (komuta etmek) sözcüklerinin birleşmesiyle oluşan bir terimdir ve tek kişinin yönetimi anlamına gelir. Teokrasi ise, "theos" (Tanrı) ve "kratein" (hükmetmek) sözcüklerinden oluşur, egemenliğin Tanrıya yahut Tanrı iradesine dayanmasını ifade eder. Bkz.: Sosyal, Mümtaz : Anayasa Hukukuna Giriş, s.: 15-16, AÜSBFY., Ank., 1968; Gözübüyük, A. Şeref: Anayasa Hukuku, s.: 95, S.Y., Ank., 1986; Arsel, İlhan: Teokratik Devlet Anlayışından Demokratik Devlet Anlayışına, s.: 6-19, AÜHFY., Ank., 1975; Berkes, Niyazi: Türkiye'de Çağdaşlaşma, s.: 22-24, Doğu Batı Y., İst., 1978; Tunaya T. Zafer: Siyasi Müesseseler ve Anayasa Hukuku, s.: 223 vd., İÜHFY., İst., 1975.
- ² Uzunçarşılı, İ. Hakkı: Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilatı, s.: 1 vd., TTKY., Ank., 1984; Ortaylı, İlber: Türkiye İdare Tarihi, s.: 132, TODAİE Y., Ank., 1979; Gök-bilgin, Tayyib: Osmanlı Müesseseleri Teşkilatı ve Medeniyet Tarihine Genel Bakış, s.: 7, 14, 95 vd., İÜEFY., İst., 1977; Özkaya, Yücel: Onsekizinci Yüzyılda Osmanlı Kurumları ve Osmanlı Toplum Yaşantısı, s.: 16 vd., KTBY., Ank., 1985; Abadan, Yavuz - Bahri Savcı: Türkiye'de Anayasa Gelişmelerine Bir Bakış, s.: 10-15, Ank., 1959.
- ³ Okandan, R. Galip: Amme Hukukumuzun Ana Hatları, s.: 22, İÜHFY., İst., 1959.
- ⁴ Uzunçarşılı, İ. Hakkı: Osmanlı Devletinin Saray Teşkilatı, s.: 43, TTKY., Ank., 1945; Okandan, A.g.e., s.: 22.
- ⁵ Uzunçarşılı, A.g.e., s.: 45-46; Okandan, A.g.e., s.: 24; Tanageri, Aydın: Osmanlı Devletinin Kuruluş Döneminde Hükümdarlık Kurumunun Gelişmesi ve Saray Hayatı-Teşkilatı, s.: 155, AÜDTCFY., Ank., 1978.
- ⁶ Okandan, Amme Hukukumuzun Ana Hatları, s.: 24; Uzunçarşılı, A. g. e., s.: 47; Üçok, Coşkun: Türk Hukuk Tarihi Dersleri, s.: 126, İst., 1946.
- ⁷ Başgil, A. Fuat: Esas Teşkilat Hukuku, c.: I, Fasikül: 1, S.: 74, Baha Mat., İst., 1960; Hamidullah, Muhammed: İslam Müesseselerine Giriş, Çev.: İ. Süreyya Sırma, S.: 75-82, Düşünce Y., İst., 1981.

- ⁸ Okandan, Amme Hukukumuzun Ana Hatları, s.: 24-25; Al-dıkaçtı, Orhan: Modern Demokrasilerde ve Türkiye'de Devlet Başkanlığı, s.: 197, İst., 1960; Taneri, A.g.e., s.: 153 vd.
- ⁹ Okandan, Amme Hukukumuzun Ana Hatları, s.:25; Özçelik, A.Selçuk: Esas Teşkilat Hukuku Dersleri, c.:II, s.:31, İÜHFY., İst., 1976.
- ¹⁰ Okandan, Amme Hukukumuzun Ana Hatları , s.: 26; Uzunçarşılı, A.g.e., s.: 51.
- ¹¹ Okandan, Amme Hukukumuzun Ana Hatları, s.: 26; Osman Bey'in vasiyeti için bkz.: Ünal, Tahsin: Osmanlılarda Fazilet Mücadelesi, s.: 19, Nur Y., Ank., 1975; Ahmet Lütfi: Osmanlı Adalet Düzeni, Sadeleştiren: E. Beylem, s.: 3, A. Işıklar K., İst., 1979.
- ¹² Okandan: Amme Hukukumuzun Ana Hatları., s.: 31.
- ¹³ Okandan, Amme Hukukumuzun Ana Hatları, s.: 31.
- ¹⁴ Üçok, A.g.e., s.: 126-127.
- ¹⁵ Üçok, A. g. e., s.: 127; Pakalın, M. Zeki: Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, c.: III, s.: 590-594 (Vezir meddesi), Devlet Kitapları, İst., 1971.
- ¹⁶ Uzunçarşılı, İ. Hakkı: Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilatı, s.: 111, 174; Köprülü, M. Fuat: Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri, s.: 34, Ötügen Y., İst., 1986; Pakalın, A.g.e., c.:III, s.: 594 (Vezir-i Azam md.).
- ¹⁷ Abdurrahman Şeref Efendi: Tarih Musahabeleri, s.: 8, KBY., Ank.,1985; Akın, İlhan: Türk Devrimi Tarihi, s.:20, Üçdal Neşriyat, İst. t. y.
- ¹⁸ Taneri, Aydın: Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluş Döneminde Vezir-i Azamlık, s.:39-42, AÜDTCFY., Ank., 1974; Uzunçarşılı, A.g.e., s.:136vd.
- ¹⁹ Taneri, A. g. e., s.:42 vd.; Mumcu, Ahmet: Hukuksal ve Siyasal Bir Karar Organı olarak Divan-ı Hümayun, s.: 42 vd., AÜFHYY., Ank., 1976; Okandan, A. g. e., s.:31-36.
- ²⁰ Uzunçarşılı, Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilatı, s.:1 vd.; Mumcu, A.g.e., s.:21; Pakalın, A.g.e., c.:I, s.:462 (Divan-ı Hümayun md.).
- ²¹ Uzunçarşılı, A.g.e. s.:1; Mumcu, A.g.e., s.:33.
- ²² Pakalın, A.g.e.,s.:465; Mumcu, A.g.e., s.:37-54.
- ²³ Reistü'l, Küttap, Nişancı'nın denetiminde çalışan protokol memurudur. Tezkireciler de nişancının sekreterleri idiler. Çavuşbaşılara ise yürütme gücünün sekreterleriydi. Bkz. Uzunçarşılı A.g.e., s.: 58-66; Pakalın, A.g.e., ilgili md.
- ²⁴ Şûra kavramı ve İslam'da Şûra, Meşveret (Şura) meclisleri için bkz. : Babilli, Mahmut: İslam'da Şûra, Çev.:N. Armağan-K.Çobanbeyli, Fikir Y. İst., 1973; Ağırakça, Ahmet: İslami Devlet Düzeni, s.:149-167, Düşünce Y., İst., 1978; Zeydan, Abdü'l-Kerim: İslam'da Fert ve Devlet, Çev.:c. Arzu, s.: 35-64, Düşünce Y. İst., 1978; Nebhan, M. Faruk: İslam Anayasa ve İdare Hukukunun Genel Esasları, Çev.: Servet Armağan, s.: 377 vd. Sönmez Y. İst., 1980.
- ²⁵ Okandan: A.g.e., s.: 37; Mumcu: Amme Hukukumuzun Ana Hatları, s.: 83.
- ²⁶ Mumcu, A.g.e.,s.:85; Okandan, Amme Hukukumuzun Ana Hatları, s.: 37.
- ²⁷ Mumcu, A.g.e.,s.: 87-106;Başgil, Esas Teşkilat Hukuku, c.: I, Fasikül: 1, s.:77.
- ²⁸ Özçelik, A.g.e.,c.:II,s.:31; Mumcu, A.g.e., s.:107.
- ²⁹ Mumcu, A.g.e.,s.:110-111.
- ³⁰ Başgil bu görüştedir. Başgil, Esas Teşkilat Hukuku, c.: I, Fasikül: 1, s.:78, Uzunçarşılı, İ.A.: Osmanlı Devletinin Saray Teşkilatı, s.:51.
- ³¹ Başgil, Esas Teşkilat Hukuku, c.: I, Fasikül: 1, s.: 78; Arsel, İlhan.: Teokratik Devlet Anlayışından Demokratik Devlet Anlayışına, s.:1-6; Osmanlı yönetimi içinde dinden bağımsız yasama eylemlerinin bulunduğu iddiaları da vardır. Örneğin bkz.: Sencer, Muammer: Osmanlılarda Din ve Devlet, s.: 80-126, Erk Y. İst., 1974. Bu görüşün eleştiri için bkz.: Akgündüz, Ahmet: Tabular Yıkılıyor, s.:143 vd., OSAV Y., İst., 1996.
- ³² Berkes, Niyazi:Türkiye'de Çağdaşlaşma, s.: 41.
- ³³ Berkes: Türkiye'de Çağdaşlaşma, s.: 42; Altınay, A.Refik: Lale Devri, Hilmi K., İst., 1932.
- ³⁴ Berkes, Türkiye'de Çağdaşlaşma, s.:45; Mumcu, Ahmet: Tarih Açısından Türk Devriminin Temelleri ve Gelişimi, s.: 7-23, AÜHFY. Ank., 1976; Ateş, Toktamış: Türk Devrim Tarihi, s.: 39-52, İÜİFY., İst.,1980; Eroğlu, Hamza: Türk İnkılap Tarihi, s.: 47-50, MEBY., İst., 1982.
- ³⁵ Katip Çelebi (1609-1659)'nin eserinin bugünkü Türkçe ile adı; "Bozuklukların Düzeltilmesi İçin Yöntem" biçiminde söylenebilir. 1653 yılında yazılmıştır. Devlet bütçesindeki durumu görmek için o yıl toplanan Divan'a Katip Çelebi de katılmış ve öğüt olmak üzere bu kitabı yazmıştır. Bilgi için bkz. :Gökyay, O. Şaik: Katip Çelebi, s.: 54-55, KTBYY., Ank.,1986. Eser bugünkü Türkçe'ye "Bozuklukların Düzeltilmesinde Tutulacak Yol" adıyla çevrilip Kültür Bakanlığı tarafından yayınlanmıştır.
- ³⁶ Bkz.: Koçi Bey Risalesi, Sadeleştiren: Zuhuri Danışman, KTBYY.,Ank.,1985. Koca Sekbanbaşı Risalesi 1631'de yazılıp IV. Murat'a sunulmuştur.
- ³⁷ Eserin Adı; "Vezirlere ve Yöneticilere Öğütler" biçiminde çevrilebilir. Bkz.: Deftardar Sarı Mehmet Paşa: "Devlet Adamalarına Öğütler", Sadeleştiren: Ragıp Uğural, MEBY., İst., 1987.
- ³⁸ Risale, III. Selim'e sunulmuştur. Bkz.: Koca Sekbanbaşı Risalesi, Haz.:Abdullah Uçman, Tercüman 1001 Temel Eser Y. İst., t. y.
- ³⁹ Bu devir hakkında en geniş bilgiyi Ahmet Cevdet Paşa'nın 12 ciltlik "Tarih-i Cevdet"inde bulabiliriz. Yine bkz.: Karal, E. Ziya: Osmanlı Tarihi, c.: V., TTK. Y. Ank., 1983; Uçarol, Rıfat: Siyasi Tarih, s. 45-80, Filiz K., İst., 1985; İrmak, Sadi: Atatürk Devrimleri Tarihi, s.: 114-133, Fatih Yay. Mat., İst., 1973.
- ⁴⁰ Ayanlık hakkında geniş bilgi için bkz.: Özkaya, Yücel: Osmanlı İmparatorluğunda Âyanlık, AÜDTCFY., Ank., 1977.
- ⁴¹ Uzunçarşılı, İ. Hakkı: Alemdar Mustafa Paşa, TTK. Y., Ank., 1942.
- ⁴² Gözübüyük, A. Şeref: Anayasa Hukuku, s.: 93.
- ⁴³ Gözübüyük: Anayasa Hukuku , s.: 93.
- ⁴⁴ Gözübüyük: Anayasa Hukuku, s.: 93-94.
- ⁴⁵ Magna Charta için bkz.: Akın, İlhan: Kamu Hukuku, s.: X281-282, İÜHFY., İst., 1980.
- ⁴⁶ Karal, E. Ziya: Osmanlı Tarihi, c. : V, s.: 77-85.
- ⁴⁷ Karal:Osmanlı Tarihi, c.:V, , s.: 87; Oğullukyan, Georg: III. Selim, IV. Mustafa, II. Mahmut ve Alemdar Mustafa Paşa, Çev.: Hrand D. Andriasyan, İÜEFY., İst., 1972.
- ⁴⁸ Uzunçarşılı; Alemdar Mustafa Paşa, s.: 140 vd.; Akın,

- İlhan.: Türk Devrimi Tarihi, s.: 15; Aldıkaçtı, Orhan: Anayasa Hukukumuzun Gelişmesi ve 1961 Anayasası, s.: 35-36; Özçelik, A. Selçuk : Esas Teşkilat Hukuku Dersleri, c.: II, s.: 47; Okandan, Amme Hukukumuzun Ana Hatları, s.: 57.
- ⁴⁹ Akın, İlhan: Türk Devrimi Tarihi, s.: 15-16. Sened-i İttifak'ın tam metni için bkz.: Kili, Suna- A. Şeref Gözübüyük: Türk Anayasa Metinleri, s.: 3-7, T. İş Bankası Y. Ank., 1985; Tanilli, Server: Anayasalar ve Siyasal Belgeler, s.: 1-4, İst., 1962.
- ⁵⁰ Akın, İlhan: Türk Devrimi Tarihi, s.: 16.
- ⁵¹ Aldıkaçtı, Anayasa Hukukumuzun Gelişmesi ve 1961 Anayasası, s.: 37; Tunaya, T. Zafer: Siyasi Müesseseler ve Anayasa Hukuku, s.:243; Onar, Sıddık Sami: İdare Hukukunun Esasları, c.: I, s.: 145, Hak K., İst., 1966; Bu konuda geniş bilgi için A. Cevdet Paşa'nın "Tarih-i Cevdet" in 9. cildinin baş kısmına bakılabilir.
- ⁵² Uzunçarşılı, İ. H.: Alemdar Mustafa Paşa, s.: 154 vd. 53- Akın, A. g. e., s.: 17; Aldıkaçtı, Anayasa Hukukumuzun Gelişmesi ve 1961 Anayasası, s.: 38; Berkes, Türkiye'de Çağdaşlaşma, s.: 58; Okandan, A.g.e.,s.: 17.
- ⁵³ Akın, A. g. e., s.:17; Aldıkaçtı, Anayasa Hukukumuzun Gelişmesi ve 1961 Anayasası., s.: 38; Berkes, Türkiye'de Çağdaşlaşma, s.: 58; Okandan, Amme Hukukumuzun Ana Hatları, s.: 17.
- ⁵⁴ Aldıkaçtı, A. g. e. ,s.:40.
- ⁵⁵ Akın, Türk Devrimi Tarihi, s.: 19. Geniş Bilgi için bkz. : Kuran, A. Bedevi: Osmanlı İmparatorluğunda İnkılap Hareketleri ve Milli Mücadele, s.: 31-48; Karal; Osmanlı Tarihi, c.: V, s. :142-164.
- ⁵⁶ Akın, Türk Devrimi Tarihi., s.: 20; Berkes, Türkiye'de Çağdaşlaşma , s.: 163.
- ⁵⁷ Abadan, Y.-Bahri Savcı, A.g.e., s.: 20-21; Akın: Türk Devrimi Tarihi, s.: 20; Aldıkaçtı, Anayasa Hukukumuzun Gelişmesi ve 1961 Anayasası., s.: 40-42.
- ⁵⁸ Akın, Türk Devrimi Tarihi.,s.: 21-22; Aldıkaçtı, Anayasa Hukukumuzun Gelişmesi ve 1961 Anayasası, s.: 42.
- ⁵⁹ Akın, Türk Devrimi Tarihi.,s.: 22; Tam metin için bkz.: Kili-Gözübüyük, Türk Anayasa Metinleri, s.: 11-13; Tanilli, Anayasalar ve Siyasal Belgeler, s.: 4-6.
- ⁶⁰ Abadan-Savcı, Türkiye'de Anayasa Gelişmelerine Bir Bakış, s.: 26-30; Akın, Türk Devrimi Tarihi, s.: 23; Gözübüyük, A. Şeref.: Anayasa Hukuku, s.:101-102; Özçelik, Esas Teşkilat Hukuku, c.: II. s.: 52; Okandan: Amme Hukukumuzun Ana Hatları, s.: 69-73; Soysal, A.g.e., s.: 42-43; Aldıkaçtı, Anayasa Hukukumuzun Gelişmesi ve 1961 Anayasası, s.:42-44; Berkes, Türkiye'de Çağdaşlaşma, s.: 207 vd.; Karal, Osmanlı Tarihi, c.: V, s.: 172; Elöve, Mustafa E.: Anayasa Hareketlerimiz Şeması, s.: 9-10, İst., 1960; Yılmaz, Faruk: Türk Anayasa Tarihi, s.: 29 vd., Berikan Y., Ankara., 2007. Fermanın metni kitabımızın 245-249. sayfalarında verilmiştir.
- ⁶¹ M. Reşit Paşa hakkında geniş bilgi için bkz.: Kaynar: Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat, TTK Y., Ank., 1985; Uçarol, Siyasi Tarih, s.: 138.
- ⁶² Kuran, A.g.e., s.: 51-52; Tunaya, A.g.e., s.: 241-244; Sırma, İhsan Süreyya: Tanzimatın Götürdükleri, s.: 21 vd., Beyan Y., İst., 1988.
- ⁶³ Aldıkaçtı, Anayasa Hukukumuzun Gelişmesi ve 1961 Anayasası., s.: 46; Başgil, Esas Teşkilat Hukuku, c.: I, Fasikül: 1, s.: 82; Okandan, Amme Hukukumuzun Ana Hatları., s.:113-117; Karal: Osmanlı Tarihi., c.:V, s.: 192-195.
- ⁶⁴ Bkz.: Bozkurt, Gülnihal: Batı Hukukunun Türkiye'de Benimsenmesi, Osmanlı Devletinden Türkiye Cumhuriyetine Resepsiyon Süreci, s.:46-47, TTK Y., Ank., 1996; Okandan, Amme Hukukumuzun Ana Hatları., s.:113-117; Sırma, İhsan Süreyya: Tanzimatın Götürdükleri, s.: 21 vd.
- ⁶⁵ Ceza Hukuku alanında baştan beri gelişmeler için bkz.: Ahmet Lütfi: Osmanlı Adalet Düzeni, Sadeleştiren: E. Beylem, s.: 3 vd., A.İşıklar K. İst., 1979.
- ⁶⁶ Bu hususta geniş bilgi ve kanun metinleri için bkz. :Akgündüz. Ahmet: İslam ve Osmanlı Hukuk Külliyyatı, Diyarbakır HFY., Diyarbakır, 1986; Ahmet Lütfi, A.g.e.,s.: 3 vd.; Atar, Fahreddin: İslam Adliye Teşkilatı Ortaya Çıkış ve İşleyişi, DİBY. İst.,1979; Berki, Ali Himmet: İslam Şeriatında Hüküm ve Hakimlik Tarihi ve İfta Müessesesi, Yargıçoğlu Mat., Ank., 1962; Aynı yazar: Büyük Türk Hükümdarı İstanbul Fatih Sultan Mehmed Han ve Adalet Hayatı, Kutulmuş Basımevi, İst.,1953; Özbilgen, Erol: Osmanlı Hukukunun Yapısı, Nihal K.,İst.,1985; Üçok. Coşkun:Türk Hukuk Tarihi Dersleri, s.:14-146, Kenan Mat., İst.,1946. Cin, Halil-Ahmet Akgündüz, Türk Hukuk Tarihi, 2 cilt., İst.
- ⁶⁷ Mecelle, Ali Himmet Berki tarafından yeni harflerle Açıklamalı Mecelle başlığıyla yayımlanmıştır (Hikmet Y. 1978). Dr. Osman Öztürk'ün Osmanlı Hukuk Tarihinde Mecelle (1973) adlı eseri de Mecelle'nin tam metnini içerir. İstanbul Üniversitesi'nde uzun süre Mecelle ve Medeni Hukuk profesörü olan Ebululâ Mardin'in Medenî Hukuk Cephesinden Ahmet Cevdet Paşa adlı kitabı (1945, 1996), konuya ilişkin en ciddi kaynaklardan biridir. Bkz.: tr.wikipedia.org/wiki/Mecelle.
- ⁶⁸ Karal, Osmanlı Tarihi, c.: V , s.: 248; Uçarol, Siyasi Tarih, s.: 165.
- ⁶⁹ Uçarol, Siyasi Tarih, s.: 165.
- ⁷⁰ Uçarol, Siyasi Tarih, s.:166; Tam metin için bkz.:Kili-Gözübüyük: Türk Anayasa Metinleri s.: 14-18; Tanilli, A.g.e., s.: 14-18.; Yılmaz, Faruk: Türk Anayasa Tarihi, s.: 250-258, Berikan Y., Ankara., 2007.
- ⁷¹ Abadan-Savcı, A.g.e.,s.: 30-32; Akın, Türk Devrimi Tarihi, s.: 23-24.
- ⁷² Kuran, A.g.e., s.: 59; Gözübüyük, A.g.e., s.:102.
- ⁷³ Okandan Amme Hukukumuzun Ana Hatları, s.: 75-77.
- ⁷⁴ Geniş bilgi için bkz.: Yılmaz Faruk: Osmanlı'nın Borç Ba-tağı (Düyun-ı Umumîyye), İz Y., İstanbul, 2011.
- ⁷⁵ Süleyman Hüsnü Paşa- Sır Henry Eliot: Darbe ve Muamma (Abdülaziz'in Taht'tan İndirilmesi ve Ölümü), Haz.: Faruk Yılmaz, İz Y., İstanbul, 2011.
- ⁷⁶ Jön Türkler için bkz. :Karal,Osmanlı Tarihi, c.: VIII, s.: 279 vd.; Kuran, A. Bedevi: İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler, İst., 1945; Aynı yazar: İnkılap Tarihimiz ve Millî Mücadele, s.: 59-76; Ebuzziya Tevfik: Yeni Osmanlılar Tarihi, c.: I-III, Kervan Y, İst., 1973; Akşin, Sina: 100 Soruda Jön Türkler ve İttihat Terakki, Gerçek Y., İst. ,1973; Hanioglu, Şükrü: Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türkler, İletişim Y. İst., 1985; Danişment, İ. Hami: İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi, c.: IV, İst. 1961; Berkes, A.g.e., s.:269-299; Mardin, Şerif: Jön Türklerin Siyasî Fikirleri, İletişim Y., İst., 1983; Kushner, David: Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu, Çev.: Ş. S. Türet-R. Ertem-F. Erdem, Kervan Y., İst. 1979; Atıl-

- han, C.Rıfat: İttihat ve Terakki'nin Suikastleri, Özyayın Mat., İst., 1971; Müftüoğlu, Mustafa: Yalan Söyleyen Tarih Utansın, c.: I-X, Çile Y., İst.,1985; Aynı yazar: Yakın Tarihimizde Siyasi Cinayetler, c.: I, Yağmur Y., İst., 1987; II. Abdülhamit Abdülhamit'in Hatıra Defteri, Haz.: İsmet Bozdağ, Pınar Y., İst. 1986.
- ⁷⁷ Akın, İlhan: Siyasal Tarih, s.: 106, İÜHFY., İst., 1983.
- ⁷⁸ Mahmut Celaledin Paşa: Mir'at-ı Hakikat, Haz.: İsmet Miroğlu, s.: 92-94, Bereket Y., İst., 1983; Karal, Osmanlı Tarihi, s.: VII, s.: 101; Kuran, A. B.: İnkılap Tarihimiz ve Milli Mücadele, s.: 96; Uçarol, A. g. e., s.: 266; Üçok, Coşkun: Siyasal Tarih, s.: 148, AÜHFY, Ank., 1978.
- ⁷⁹ Öztuna, Yılmaz: Bir Darbenin Anatomisi, s.: 1 vd., Ötügen y., İst., 1987; Kuran, A. g. e., s.: 97; Danişment, A. g. e., c.: IV, s.: 254; Özçelik, A. g. e., s.: 63.
- ⁸⁰ Karal, Osmanlı Tarihi, c.: VII, s.: 103; Uçarol, A. g. e. s.: 148; Aldıkaçtı, Anayasa Hukukumuzun Gelişmesi ve 1961 Anayasası, s.: 53; Üçok, A. g. e., s.: 148.
- ⁸¹ Karal, Osmanlı Tarihi, c.: VII, s.: 104.
- ⁸² Bu şahısların kişilik analizleri ve özgeçmişleri için bkz.: Öztuna, Yılmaz.: Bir Darbenin Anatomisi, s.: 1 vd.; İnal, İbnülemin Mahmut Kemal : Osmanlı Tarihinde Son Sadrazamlar, s.: 315-414-436-482-483-593, MEBY., İst., 1964-1965; Müftüoğlu, Mustafa: Yakın Tarihimizde Siyasi Cinayetler, c.: I, s.: 69 vd.; Kocabaş, Süleyman: Sultan Abdülaziz ve I. Meşrutiyet, Vatan Y., İstanbul, 2001.
- ⁸³ Süleyman Hüsnü Paşa- Sır Henry Eliot : Darbe ve Muamma (Abdülaziz'in Taht'tan İndirilmesi ve Ölümü), Haz.: Faruk Yılmaz, İz Y., İstanbul, 2011; Öztuna, A. g. e., s.: 61; Karal, A. g. e., c.: VII, s.: 107-112; Okandan, Amme Hukukumuzun Ana Hatları, s.: 129 vd., Müftüoğlu, Yakın Tarihimizde Siyasi Cinayetler, c.I, s.: I, s.: 114 vd.; Ayaşlı, Münevver: 19. Asır, s.: 91-107, Dede Korkut Y., İst., 1971; Mahmut Celaledin Paşa, A. g. e., s.: 101-116.
- ⁸⁴ Karal, Osmanlı Tarihi, c.: VII, s.: 360; Akın, Türk Devrimi Tarihi, s.: 116-118.
- ⁸⁵ Akın, Türk Devrimi Tarihi, s.: 118-119; Aldıkaçtı, A. g. e. s.: 54; Okandan, Amme Hukukumuzun Ana Hatları, s.: 134-136; Karal, A. g. e., c.: VII, s.: 365-367.
- ⁸⁶ Aldıkaçtı, Anayasa Hukukumuzun Gelişmesi ve 1961 Anayasası, s.: 55; Abadan-Savcı, Türkiye'de Anayasa Gelişmelerine Bir Bakış, s.: 34; 1876 Anayasası'nda ilkin Belçika Anayasası'nın model tutulmasının sebebi, bu Anayasanın monarşik bir yapıda olmasındandı. Fakat bu anayasada kuvvetler ayrılığı ilkesi hâkimdi. Bu nedenler ki sonradan monarşik idarenin üstünlüğüne önem veren Prusya Anayasası, 1876 Anayasası'na modellik etmiştir. Geniş Bilgi için bkz.: Abadan-Savcı; Türkiye'de Anayasa Gelişmelerine Bir Bakış, s.: 34; Flanz, Gisbert, H.: XIX. Asır Avrupasında Anayasa Hareketleri, Çev.: Necat Erder-Şerif Mardin- A. Sinaoğlu, s.: 76 vd., AÜSBFY, Ank., 1956; Üçok, Coşkun: "1876 Anayasası'nın Kaynakları, Özellikle 1851 Prusya Anayasası" Türk Parlamentoculuğunun İlk Yüzyılı, s.: 1 vd., Hazırlayan: Siyasal İlimler Türk Derneği, Kanun-u Esasi'nin 100. Yılı Sempozyumu, Ank., t.y. (1976).
- ⁸⁷ Akın, Türk Devrimi Tarihi, s.: 119-123; Mahmut Celaledin Paşa, A. g. e. s.: 202-220; Karal, A. g. e., c.: VIII, s.: 1-9, TTKY., Ank., 1983; Akın, İlhan: Türk Devrimi Tarihi, s.: 34-36; Aldıkaçtı, Anayasa Hukukumuzun Gelişmesi ve 1961 Anayasası, s.: 55-56; Okandan Amme Hukukumuzun Ana Hatları, s.: 136-146; Özçelik, Esas Teşkilat Hukuku Dersleri., c.: II, s.: 65-68; Gözübüyük, A. g. e., s.: 105; Soysal, A. g. e., s.: 44; Kuran, A. B.: İnkılap Tarihimiz ve Milli Mücadele, s.: 111-120; Arsel, İ.: Türk Anayasa Hukuku, s.: 32; Elöve, Anayasa Hareketlerimiz Şeması, s.: 19; Abadan, Yavuz: "Osmanlı İmparatorluğunda Anayasa Sistemine Geçiş Hareketleri", AÜHF Derg., c.: XIV- sayı: 1-4, s.: 3-37, Ank. 1957. 93 Harbi'nin ekonomik açıdan etkileri üzerinde duran diğer bir eserimiz için bkz.: Yılmaz, Faruk: Devlet Borçlanması ve Osmanlı'dan Cumhuriyete Dış Borçlar (Düyun-u Umumiye), Birleşik Y. İst., 1996.
- ⁸⁸ Kili-Gözübüyük: Türk Anayasa Metinleri, s.: 31-44. Bu çalışmada 96. maddeden itibaren başlayan 10.3 faslın başlığı konulmamıştır. Yine bkz.: Tanilli, A. g. e., s.: 14-25; Karal, Osmanlı Tarihi, c.: VIII, s.: 219 vd.; Abadan-Savcı, Türkiye'de Anayasa Gelişmelerine Bir Bakış, s.: 35.
- ⁸⁹ Bkz.: Yılmaz, Faruk: Türk Anayasa Tarihi, s.: 259, Berikan Y., Ank., 2007.
- ⁹⁰ Aldıkaçtı, Anayasa Hukukumuzun Gelişmesi ve 1961 Anayasası, s. 059-60; Aynı yazar: Modern Demokrasilerde ve Türkiye'de Devlet Başkanlığı, s.: 199-201; Okandan, Amme Hukukumuzun Ana Hatları, s.: 152-156; Başgil, A. g. e., s.: 90-92; Özçelik, Esas Teşkilat Hukuku Dersleri, c.: II, s.: 68 vd.; Arsel, Teokratik Devlet Anlayışından Demokratik Devlet Anlayışına, s.: 23-30; Gözübüyük, A. g. e., s.: 38.
- ⁹¹ Abadan-Savcı, Türkiye'de Anayasa Gelişmelerine Bir Bakış, s.: 42-43; Akın, A. g. e., s.: 38.
- ⁹² Okandan, Amme Hukukumuzun Ana Hatları., s.: 152+15; Gözübüyük, A. g. e., s.: 106; Abadan-Savcı, A. g. e., s.: 38; Arsel, A. g. e., s.: 24-26.
- ⁹³ Akın, Türk Devrimi Tarihi, s.: 40-41; Abadan-Savcı, Türkiye'de Anayasa Gelişmelerine Bir Bakış, s.: 42.
- ⁹⁴ Aldıkaçtı, Anayasa Hukukumuzun Gelişmesi ve 1961 Anayasası, s.: 62-63; Özçelik, A. g. e., s.: 81.
- ⁹⁵ Üçok, A. g. e., s.: 149-150; Bayındır, Abdülaziz: İslam Muhakeme Hukuku (Osmanlı Devri Uygulaması), s.: 49 vd., İslami İlimler Araştırma Vakfı Y., İst. 1986.
- ⁹⁶ Abadan-Savcı, A. g. e., s.: 36-37; Okandan, Amme Hukukumuzun Ana Hatları, s.: 170 vd.; Gözübüyük, A. g. e., s.: 107; Mumcu, Ahmet: "1876 Anayasa s'na Gelineye Değın Temel Hak ve Özgürlükler ve İlk Anayasanın Genel Yapısı", Türk Parlamentoculuğunun İlk Yüzyılı, s.: 31-48, Siyasal İlimler Türk Derneği Y., Ank., t.y.
- ⁹⁷ Öztuna, Yılmaz: Türkiye Tarihi, c.: XII, s.: 122-124, İst., 1967.
- ⁹⁸ Okandan, Amme Hukukumuzun Ana Hatları, s.: 176-229; Başgil, Esas Teşkilat Hukuku, c.: I, Fasikül: 1, s.: 328; Akın, Türk Devrimi Tarihi, s.: 40-43; Arsel, A. g. e., s.: 31; Gözübüyük, Anayasa Hukuku, s.: 107-108.
- ⁹⁹ İttihat ve Terakki hakkında 70. dipnotta verdiğimiz eserler yanında şu eserlere de bakılabilir: Kuran, A. Bedevi: İnkılap Tarihimiz ve İttihat ve Terakki, Tan Mat., İst., 1948; Tunaya, T. Zafer: Hürriyetin İlanı, Baha Mat. İst., 1959; Aynı yazar: Türkiye'de Siyasal Partiler, c.: I, İkinci Meşrutiyet Dönemi, Hürriyet Vakfı Y., İst., 1984; Tepedelenlioğlu, N. Nazif: Sultan II. Abdülhamit ve Osmanlı İmparatorluğu'nda Komitacılar, Tokar Y., İst., 1972; Aynı yazar: İlan-ı Hürriyet ve Sultan II. Abdülhamit Han, Yeni Çığır K., İst., 1960; Tugay, Asaf: İbret, Abdülhamit'e verilen Journaller ve Journalciler, c. I-II., Okat Y., İst., 1962 Kudret, Cevdet: Abdül-

- hamit Devrinde Sansür, Milliyet Y., İst., 1977; Ramsaur, E. E.Jr. : Jön Türkler ve 1908 İhtilali, Sander Y., İst., 1972; Sencer, Muzaffer:Türkiye’de Siyasal Partilerin Sosyal Temelleri. May Y., İst., 1974; Yetkin, Çetin: Türk Halk Hareketleri ve Devrimler, Milliyet Y., İst., 1987; Rıza. Ahmet :İtihat ve Terakki Anıları, Arba Y., İst.,1986.
- ¹⁰⁰ Bkz.:Akın, İlhan: Siyasî Tarih, s.: 189 vd.; Kuran, A. Bedevi: İnkılap Tarihimiz ve İtihat ve Terakki, s.:36 vd.; Tunaya,T.Z.:Hürriyetin İlanı, s.: 10 vd.; Aynı yazar: “II. Meşrutiyetin siyasal Hayatımızdaki Yeri” Türk Parlamentosunun İlk Yüzyılı, s.:75-131, Siyasî İlimler Türk Derneği Y., Ank., t.y. Okandan, R.Galip:Amme Hukukumuzun Anahatları, s.: 255 vd.; Aynı yazar: “Amme Hukukumuzda II. Merutiyeti Doğuran Olaylar ve Meşrutiyet Rejiminin Teessüse”, İÜHF Mec., c.: XII, sayı: 4, İst., 1946.
- ¹⁰¹ 31 Mart olayı için aşağıdaki kaynaklara bakılabilir: Kuran, A.g.e., s.:253 vd. ; Uçarol, A.g.e.,s.: 341 vd.; Akşin, Sina: 31 Mart Olayı,s.: 16-24, Ank., 1970; Cevat Ali: II. Meşrutiyetin İlanı ve 31 Mart Hadisesi, s.: 44-47, Haz.: Faik Reşit Unat, Ank., 1960; Okandan, Amme Hukukumuzun Ana Hatları, s.: 280 vd. ; Albayrak, Sadık: 31 Mart Vakası Gericisi Bir Hareket mi?, Araştırma Y., İst., 1987; Güresin.Ecvet: 31 Mart İşyanı, Habora K., İst., 1969; Danişment, İ.Hami: 31 Mart Vakası, İstanbul K. İst., 1978; Baydar, Mustafa : 31 Mart Vakası, Milli Tesanüt Birliği Y., İst., 1955; İşcen, Sevinç: 31 Mart Vakası, Yayınlanmamış lisans tezi, İÜEF Ktp., no: 1552, 1973; Alper. Remzi: 31 Mart Vakası, Yayınlanmamış lisans tezi, İÜEF Tarih Seminer Ktp., no: 328; Müftüoğlu, Mustafa: Yakın Tarihimizde Siyasî Cinayetler, c.: II, s.: 91-196, Yağmur Y. İst.,1977.
- ¹⁰² Gözübüyük, Anayasa Hukuku, s.: 109.
- ¹⁰³ Akın, İ.: Türk Devrimi Tarihi, s.: 45-46.
- ¹⁰⁴ A.g.e., s.:46; Değişiklikler için daha geniş bilgi için bkz.: Okandan, R.G. : Amme Hukukumuzun Anahatları, s.:292-341.Değişen madde metinleri için bkz.: Kili-Gözübüyük: Türk Anayasa Metinleri, s.:74-78; Tanilli. S.: Anayasalar ve Siyasal Belgeler,s.:28-32. Değişiklikler kitabın sonunda (ek) bölümünde verilmiştir.
- ¹⁰⁵ Kili-Gözübüyük, Türk Anayasa Metinleri, s. 74-78; Arsel, Teokratik Devlet Anlayışından Demokratik Devlet Anlayışına, s.: 33.
- ¹⁰⁶ Aldıkaçtı, Anayasa Hukukumuzun Gelişmesi ve 1961 Anayasası, s. :70.
- ¹⁰⁷ Arsel, Teokratik Devlet Anlayışından Demokratik Devlet Anlayışına, s.: 33; Okandan, Amme Hukukumuzun Ana Hatları, s.: 330 vd.
- ¹⁰⁸ Akın, A.g.e., s.:46; Aldıkaçtı, Anayasa Hukukumuzun Gelişmesi ve 1961 Anayasası, s.: 71; Arsel, A.g.e., s.: 33; Gözübüyük, A.g.e., s.: 304 vd.
- ¹⁰⁹ Arsel, Teokratik Devlet Anlayışından Demokratik Devlet Anlayışına, s.:34; Okandan, A.g.e., s.: 304 vd.
- ¹¹⁰ Okandan, Amme Hukukumuzun Ana Hatları, s.: 322 vd. Aynı yazar: “Osmanlı Devleti’nin İnkırazına Kadar Parlamentarizm ve Hususiyetleri” İÜHF Mec., c.:XIII, sayı: II, İst., 1947; Arsel, İlhan: “Birinci ve İkinci Merutiyet Devirlerinde Çift Meclis Sistemi Tecrübesi” AÜHF Derg., sayı: 1-5, s. 194-215, Ank, 1953; Pantül, Mehmet B. Sıtkı Yalçın,: Türk Parlamento Hukukunda İkinci Meclisler, Cumhuriyet Senatosu Vakfı Y. Ank., 1982; Eroğul, Cem:”Parlamentoda İkinci Meclis Sorunu”, Türk Parlamentosunun İlk Yüzyılı, s.:187-208; Aldıkaçtı, Anayasa Hukukumuzun Gelişmesi ve 1961 Anayasası, s.: 72; Özçelik, A.g.e., s.: 97; Gözübüyük, Anayasa Hukuku, s.:110.
- ¹¹¹ Akın, Türk Devrimi Tarihi, s.: 47; Arsel, Teokratik Devlet Anlayışından Demokratik Devlet Anlayışına, s.:37.
- ¹¹² Akın, Türk Devrimi Tarihi , s.:48.
- ¹¹³ Okandan, R.G.: Amme Hukukumuzun Anahatları, s.: 340; Aldıkaçtı, Anayasa Hukukumuzun Gelişmesi ve 1961 Anayasası, s.:73; Arsel, İ.: Teokratik Devlet Anlayışından Demokratik Devlet Anlayışına, s.: 38-39.
- ¹¹⁴ Aldıkaçtı, Anayasa Hukukumuzun Gelişmesi ve 1961 Anayasası, s.: 74; Okandan, R.Galip: Amme Hukukumuzun Anahatları, s.: 341 vd.
- ¹¹⁵ Tunaya,T. Zafer: Türkiye’de Siyasal Partiler, c.: I, s.: 19-131.
- ¹¹⁶ Tunaya, T. Zafer: Hürriyetin İlanı, s.: 24; Aldıkaçtı, Anayasa Hukukumuzun Gelişmesi ve 1961 Anayasası, s.:75.
- ¹¹⁷ Aldıkaçtı, Anayasa Hukukumuzun Gelişmesi ve 1961 Anayasası, s.:75.
- ¹¹⁸ Bkz.:Kili-Gözübüyük, Türk Anayasa Metinleri, s.:74-84; Tanilli : A.g.e., s.: 32-33; Değişiklikler hakkında geniş bilgi için bkz.: Okandan, Amme Hukukumuzun Ana Hatları s.:348 vd.; Gürdoğan, Burhan: “İkinci Meşrutiyet Devrinde Anayasa Değişiklikleri ”, AÜHF Derg., c.:XVI, sayı:1-4,s.:91-105, Ank., 1959. Değişiklik metinleri kitabın sonunda (ek) bölümünde verilmiştir.
- ¹¹⁹ Ceza Hukuku alanında baştan beri gelişmeler için bkz.: Ahmet Lütfi: Osmanlı Adalet Düzeni, Sadeleştiren: E. Beylem, s.: 3 vd., A.Işıklar K. İst., 1979.
- ¹²⁰ Bu hususta geniş bilgi ve kanun metinleri için bkz.: Akgündüz. Ahmet: İslam ve Osmanlı Hukuk Külliyyatı, Diyarbakır HFY., Diyarbakır, 1986; Ahmet Lütfi, A.g.e.,s.: 3 vd.; Atar, Fahreddin: İslam Adliye Teşkilatı Ortaya Çıkış ve İşleyişi, DİBY. İst.,1979; Berki, Ali Himmet: İslam Şeriatında Hüküm ve Hakimlik Tarihi ve İfta Müessesesi, Yargıçoğlu Mat.,Ank., 1962; Aynı yazar: Büyük Türk Hükümdarı İstanbul Fatih Sultan Mehmed Han ve Adalet Hayatı, Kutulmuş Basımevi, İst.,1953; Özbilgen, Erol: Osmanlı Hukukunun Yapısı, Nihal K., İst., 1985; Üçok. Coşkun:Türk Hukuk Tarihi Dersleri, s.:14-146, Kenan Mat., İst.,1946. Cin, Halil-Ahmet Akgündüz, Türk Hukuk Tarihi, 2 cilt., İst.
- ¹²¹ Mecelle, Ali Himmet Berki tarafından yeni harflerle Açıklamalı Mecelle başlığıyla yayımlanmıştır (Hikmet Y. 1978). Dr. Osman Öztürk’ün Osmanlı Hukuk Tarihinde Mecelle (1973) adlı eseri de Mecelle’nin tam metnini içerir. İstanbul Üniversitesi’nde uzun süre Mecelle ve Medeni Hukuk profesörü olan Ebululâ Mardin’nin Medenî Hukuk Cephesinden Ahmet Cevdet Paşa adlı kitabı (1945, 1996), konuya ilişkin en ciddi kaynaklardan biridir. Bkz.: tr.wikipedia.org/wiki/Mecelle.
- ¹²² Bkz.: Yılmaz, Faruk: Türk Anayasa Tarihi, s.:259, Berikan Y., Ank., 2007.
- ¹²³ Yılmaz, Faruk: A.g.e., s.: 258
- ¹²⁴ Başgil, Esas Teşkilat Hukuku, c.: I, Fasikül: 1, s.: 104; Okandan, R.G.: “Amme Hukukumuz Bakımından Tanzimat, Birinci ve İkinci Meşrutiyet Devirlerinin Önemi”, İÜHF Mec., c.: XV, sayı: I, İst., 1949.